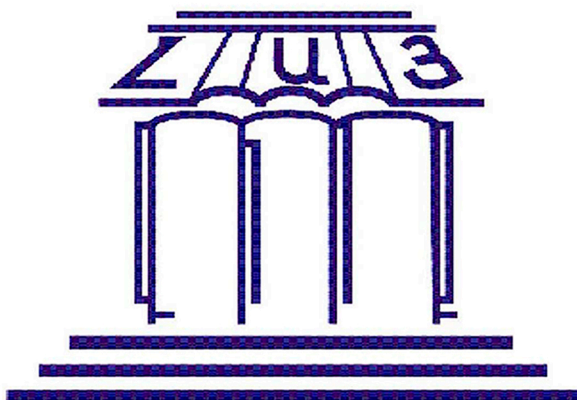

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

894.3

U-65

0-15
Alphabet. Unversus See

Zug. V. Z. 1828

18. 1828

1928.

ԹԱՐԳՄԱՆԻՋԻՆ ԿՈՂՄԷՆ

Համիտեան նախնիները, իրենց տարողութեամբ, կը գերազանցեն բոլոր այն սխրագործութիւնները, որ երբեքէ արձանագրուած ըլլան հին ու նոր պատմութիւններու մէջ:

Գուցէ ոչ մէկ բռնաւոր՝ Ներոնէն Շահ Աբաս, Կեսլէրէն Տուղըիլ, Պիսիստրատէն Նարոլէոն Կոնստանտինոպոլիս, որքան Սուլթան Համիտ, որ իր անօրինակօրէն ճզճիմ մարմինին մէջ կը միացնէր անգթութիւնը և վայրագութիւնը իրենց ամէն խայտաբղէտութիւններով:

Ժօզէֆ տը Մէսթր, մին տասնըութերորդ դարու ֆրանսական գրականութեան աչքառու գէմքերէն՝ հաւանաբար խոր սխալի մէջ կ'իյնայ, երբ կը կարծի թէ՝ իշխանները չար չեն կամենար. թէ՛ ասոր ներհակ ամէն երևոյթ, հարկ է վերագրել սադրանքներուն՝ ազգեցութեան բարձունքները հասած հասարակ ոճ-բագործներու, որոնք իշխաններուն գործել կուտան եղեռնը:

Կը սխալի, որովհետեւ փաստը զոյց կուտայ անհերքելի կերպով որ, սովորական ինչպէս նաև անսովոր մահկանացուներու կեանքին մէջ՝ ակներև գեր կը կատարեն հակաբանները, խառնուածքը, ժառանգականութիւնը, մանաւանդ կաշին ու դիրքը փրկելու մըղձաւանջը, որոնց մասին Գեռ ևս չատ ըսելիքներուն ընդհանրութիւնը:

63829-6X

ձակատագրականութիւնն . . . — ա՛յս քարոզած պի-
տի ըլլայինք, եթէ ըսէինք որ մարդիկ կա՛մ հրէշ կը
ծնին կա՛մ հրեշտակ . — ո՛վ պիտի կրնար պնդել այդ
պարագային որ բացառութիւն պիտի կազմէին Սուլ-
թան Համիտ, որպէս և բուն իսկ իր խմորը ունեցող
թագակիր ասպետները՝ որոնց կը վերագրուէր բարու-
թեան մենաշնորհը: Փորձառութիւնը, ընդհակառակը,
ցոյց կուտայ որ, Համիտները առաւելապէս ընդունակ
եղած են ստորին արարքներու և թէ իրենց առանձ-
նաշնորհեալ դիրքին հետեանքով է որ պատահութիւնը
չի ներկայանար մեզ, առտուները կանուխ տեսնալ
գիրենք շղթայի զարնուած, քալելն իրենց՝ փողոցնե-
րու մէջէն՝ քովն է վեր ոստիկաներու որոնք բոլորիկ
արդարութեան յաղթանակը կը հռչակեն պահականջ
առաջնորդելով կիսամերկ շահատակները գիշերուան,
այնքան շատ ամեն երկրի մէջ, այնքան շատ ատեն
մը և այսօր ալ երբեմնի Ղազիններու մայրաքաղաքին՝
Պոլիսի մէջ:

Կ'ապրինք գերազանցապէս տնհատապաշտ գարու-
մը մէջ, ուր անձնիւր ոք կը ձգտի ազգեցութեան,
զօրութեան և իշխանութեան, ատոնցմով ապահովե-
լու համար իրաւունքներ, որ անձնական ակնոցով՝
ձեռք կրնան ձգուիլ ուրիշներու հաշւոյն ի գործ դըր-
ուած յայտնի կտմ անյայտ անիրաւութիւններով: Ին-
ծի համար՝ բացարձակ անհատական ազդեցութեան,
զօրութեան, իշխանութեան ըմբռնումները, — չարա-
գործ երբորդութիւն — հոմանիշ են գազանութեան եւ
սոսկական աղբիւրները ընկերային դժբախտութիւննե-
րուն. վասնզի շատ քիչեր են որ կրցած են հասկնալ և
գործադրել բերեղացեալ արդարութիւնը անհատական
աշխարհի անձուկ սահմանին մէջ, Բացարձակ իշխա-
նութիւնը, անձեռնմխելի վերին իրաւունքները՝ հիգ-

րաներ եւեթ պարզեա՛ծ են մարդկութեան, գիշատիչ
բորենիներ, որ կատաղութեան մոլուցքէն մղուած
արատուքի, ցաւերու անծայրածիր հովիտի մըն են
փոխակերպած այս աշխարհ հրաշալի երկրագունդը՝ ուր
անասելի առատութեամբ կը յորդին, եղանակէ եղա-
նակ մայր բնութեան բարեքները, ողողելով մեզի ձրի
շնորհներով, որոնց փոխարէն սակայն, անժառանգ-
ները կը ծծեն մահացու թոյները թշուառութեան,
հալածանքի, զրկանքի և ստրկութեան:

Նուիրապետական կարգերը, որոնց մէջ է որ արդի
ընկերութիւնը գտած է իր ներդաշնակութիւնը, յա-
ճախ անբարոյացուցած են սերունդները՝ հրա իրենց
բարձրութեան վրայ եղած չեն նախարարէն սկսած հա-
սարակ ոստիկանը, երբ անոնք գէշ մեկնած են իրենց
պաշտօնին նշանակութիւնը: Հոս է որ Օթման ու Օր-
խան ձեռք ձեռքի տուած կը զարնեն անդադրում,
գիտակցաբար քալելով ոճիրէ ոճիր, եղեռնէ եղեռն.
պատմութեան դատաստանին, դաւադիր եղեռնագործ-
ներու ծիրանիով կը ներկայանան Գանոնի Սուլթան
Սելէյմանը, Ա. Բ. Սուլթան Մահմուտները, Ա.
Սուլթան Համիտը, անիկա որ առաջին անգամ խո-
նարիլը տեսաւ օսմանեան մահիկին / Բայց երբ կու-
գանք զուգակշիռն ըներու Սուլթան Համիտ Բ. ի պարա-
գային՝ հոն կանգ կ'առնեն Լէնկ-Թիմուրեան և Գոռ-
մուէլեան զարհուրանքները. անոնք, այս վերջինները
ո՛րքան կը նսեմանան Սուլթան Մէճիտի հարազատին
առջև, երբ սա իր երեսունըփնդամեայ գահակալու-
թեան ընթացքին, մանաւանդ 1890-էն առդին, կ'ուղ-
ղէ իր ուշն ու զուրուշը դէպի արդէն նահատակ հայ ցե-
ղը և կը սարքէ արիւնի հսկայական ու անդնդախոր
լիճերը ուր պիտի թաւալէին միլիոնաւոր հայորդի-
ներ, բաց ու վրէժխնդիր նայուածքով, երկինք ցցած

իրենց սպառնական բռնկումները :

Պաշտօնը ուրախութեամբ կը դիտէ և անսպառ ու ճիւղաճյւղ հրճուանքով ակնատես կ'ըլլայ անոնց թալթիլումին, տեսնելով որ ճապարկներու բաղնիքներուն մէջ կ'անէանան սերունդներ ամբողջ. գոհունակութիւն կը զգայ սպաննած ըլլալուն համար հայ ժողովրդի ազատութեան տենչն ու ըմբռնումը : Ծիլդէ, երեսունընէնք տարիներու ընթացքին, միշտ կը խորանայ իր կազմած արիւնի ծովը, պատրաստ ընկլուզելու մասնաւորաբար մեր տարաբախտ ազգակիցները, անոնց առնթներ վերապահելով խորշեր, ուր անժամանակ մահուան տագնապը պիտի ճաշակէին իրենց կարգին յոյներ, պուլկարներ, սերպեր, արաքներ և թուրքեր : Եւ ինչո՞ւ այս անթիւ ու անհամար զոհերը, ինչո՞ւ այս մարդկային զիակոյտերը, ինչո՞ւ զանկերէ կազմուած աշտարակները, — գլխաւորաբար ամբողջութեամբ գահը, որուն վրայ, Երլաղի բոցերին կը յաւակնի ռենսնալ անվիճելի իրաւունքներ : Բազմած Պէշիկթաշի գեղազուարճ բլրակներու գագաթին, միշտ կը դիտէ, միշտ որսեր կ'որոնէ, միշտ կը գաւէ, միշտ կը հաւաքէ, կը վճռէ և կը մահացնէ իր խաւարչտին որջին մէջէն :

Պալատը անյատակ ու անեղբ գատարան մըն է, հոն կը խոյանան գիշեր ցորեկ ամբափակ կառքեր. ասոնց կը կրեն օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ գտնուած, արդարութեան և ազատութեան գոյզն հասկացողութիւնն ունեցող յետին խիւղաները, որոնք հազիւ ներս մտած Երլաղի գագաթէն կը զգան փլելն իրենց երեսին՝ Համիտի խորշակ շունըն, շունչ որ կը չորցնէ զանոնք մահուան պատիժով և նոյնպէստայն :

Մահուան պատիժ՝ լռեցնելու համար համարձակ

լեզուները, մահուան պատիժ՝ տեղնուտեղը խեղդելու համար նուազագոյն ճիշն ազատութեան, մահուան պատիժ՝ խորտակելու համար հողի և սրտի ամէն անկախ թռիչք, մահուան պատիժ մէկ խօսքով, շատ աւելի վազաժամ սպաննելու համար Թուրքիան, սըփեկով անոր զօսացած մարմինն վրայ կոտորածի համապարփակ աւերը :

Կայսերական ծոյլ զրօտանաւերը, որ կը խարսխեն Պէշիկթաշի և Տօլմա-Պահչէի բացերը, ոչ նուազ լըծուած են գիշերային ոճրապարտ արարքներու : Կ'իջնայ արեւը, կը հնչէ ատոր յայտարար փողը, քանի մը տասնեակ ծովային զինուորներ երեսին դէպի Երլաղ՝ կ'ուղղեն հոն իրենց սէլանները, խաւարը իր կապարէ թեւերը տակաւ կը տարածէ Սթամպուլի վերայ : մութ պատմութեան կը հաղնին Մարմարան, Սեւ Ծովն ու Վոսփորը : սգաւոր կը մրմնջեն Գըզ Գուլէի յորձանուտները : Կէս գիշեր է վերջապէս. եռուզեռը կը սկսի զբօսանաւերուն մէջ, երբ ամէն երթեւեկ և շարժում դադրած են ծովուն վրայ : Կաւերը կը Փշան, ու հասկ ապա՝ ընդհանուր աղջամուղջի և անշարժութեան մէջ ճամբայ կ'ելլեն անոնք անորոշ ուղղութիւններով : Կը տանին իրենց իրանին վրայ գառապարտեալներ, որոնք ոչ ևս պիտի բանան իրենց աչքերը օրուան լոյսին, որոնք պահ մը ետքը պիտի գալարուին ծովամոյն փոկեղէն պարկերու մէջ, Սեւ կամ Մարմարա ծովերու խորութիւններուն մէջ խեղդամահ աստկելու գատակնիքը իրենց ճակտին . . .

Հրէշ, երիցս հրէշ . . . Քո զարհուրելի թաթառը թքաւ քեզ. ո՞ր արիւնոտ կողը աճեցուց սաղմդ. ո՞ր քանասար դեւը շունչ դրաւ թոքերուդ մէջ :

Պոլսէն մինչև Պաթաքները, մինչև Մօնթենէկրօի կիրճերը, հեռաւոր անկիւնները Արաբիոյ, Ափրիկեան

Տրիպոլիս, Արշիպեղագոսի կղզիները. մինչ Մարտիրոս Կրետէն, կը վխտան անխօս ու սակայն կենդանի վկաներն Սուլթան Համիտի անյուր բարբարոսութիւններուն. իսկ 1890-էն ասդին ատոնց շարքին աւելի քան երբեք բռնան փաստերով կը խօսին հայկական գաւառները, Պերլինի Վեհաժողովին ուշադրութեան արժանացած վեց վիլայէթները՝ Վանն ու Պիթլիսը, Տրգրանակերտն ու Նարբերդը, Սեբաստիանն ու Կարին, յորս բարենորոգումները կը գործադրուին թրքական եաթաղանով, զանգուածային կոտորածներով, առեւանգումներով և յաւիտենական աւարառութիւններով:

Տօղրու Եօլի բարձրերէն բաց և ծածկագիր հրահանգներ կը թելադրեն բնաջնջել հայութիւնը, թազելու համար Հայկական Հարցը և Հայկական Ազատ Պետութիւն մը ստեղծելու ցնորքը. Այդ արիւնհարբու հրահանգներուն հետեանքով 1875—1909 ուղղակի եւ անուղղակի քանի մը միլիոն կը զոհուի հայութենէն, եւ սակայն չի յազենար երլաղի գայլը, անկա որ ի տղայ տիոց բարձրու վրայ կը փորձէր իր սուրը, Հայեր ջարդած ըլլալու տոնքիչոտութեամբ. այսու կը ջանար սրբել իր ճակտի վրայէն մայրենի արատը, զոր ի գէպս և յանդէպս կը քսէին իրեն՝ նոյնիսկ իր հաւրազատ եղբայրները, մանաւանդ Զրաղանի պալատին ապուշ բանտարկեալը՝ Սուլթան Մուրատ, որու խնդրանքով է որ յայտնի բանաստեղծ Զիա փաշան գրեց 1872 թուականին Փինթի Համիտը, նմանողաբար Մօլիէթի Ապաին:

Փինթի Համիտ... այո՛, Բայց և ճիւղ... աւելի քան այո՛. Մարդ ապուշ կը կրթի երբ կը տեսնէ մէկը հասած արքայական բարձրութեան, ուրկից—յղփացած անոր ընձեռած առաւելութիւններով,—տըրուած պիտի ըլլար իրեն չնորհքի գանձեր տեղալ իր բո-

լորտիքը. հակառակ ատոր ան լեղի և թունաւոր լործունք կը սրսկէ աջ ու ձախ. մէկ ձեռքով կը շարժէ սարասուր դաշոյնը, իսկ միւսով կը յօրինէ սպանդի Դանայեան Կարասը անյատակ, զոր իր բազմամիլիոն զոհերը բնաւ չի պիտի կրնային լեցնել: Ու մենք կը մղուինք անգամ մըն ալ մտածելու, մարդ կայ որ հրքէշ կը ծնի, մարդ կայ որ հրեշտակ...:

Սուլթան Համիտի դերը չի վերջանար իրմով, անկա հոգ կը տանի որ յաւերժանայ իր սկսած անօրինակ մահացումի ձեռնարկը. ու այս անգուն է որ իրեն սարքել կուտայ դպրոց մը որուն մէջ պատրաստուեցան և հասան հարիւր հազարներով արժանաւոր սաները իրեն: Եթէ Օսմանէն Ֆաթիհ, Ֆաթիհէն Ապաիւ Ազիզ անպակաս են եղեր պալատական ոճիւնները և անհաշուելի էնթրիկները սուլթաններու կենցաղին մէջ, Ապաիւ Համիտ այսուհանդերձ կը ներկայանայ գերազանց առաւելութեամբ հասարակաց դատաստանին, կազմակերպելով պետութեան հիմերը քանդող այն քաղաքականութիւնը, որով ոտքի կը հանէ իր ցեղին է՛ն արիւնռուչտ զաւակները. կը լծէ գտնոնք գործի, գլուխ հանելով իր հպատակասպան ծրագիրը, որուն իմաստն ու արժէքը ինք միայն կ'ուզէր գիտնալ: Իրմէ առաջ ծանօթ կամ անծանօթ խորհրդականներով կ'առաջնորդուէին սուլթանները. ամենք յաճախ, իրենց գահոյքի վրայէն, կը գործադրէին թելադրանքները զիրենք չըջապատող գոեհիկ հացկատակներուն: Համիտ կ'երեւայ մական ի ձեռին, և ահա՛ մէկկողմ կը նետուին մակաբոյծները ամենքն ալ և անարգ քուրջի կտորներու նման կ'արձակէ անցեալէն մնացած կարեոր և անարժէք հրիտակները. ու ասոր վրայ է որ բոլոր Միտհատ, Զիա փաշաները եւ Գեմալ պէյերը, բոլոր Օտեանները կ'աքսորուին, կը

մահացուին, կը հեռացուին, գործի կրկէսէն. գէջ բանտերու խոնաւութեան մէջ կը քաւեն անոնք իրենց սահմանադրական որոճումներն ու ազատական ձգտումները, կամաւոր տարագրութեան մէջ ողբալու ճամար Թուրքիոյ անխուսափելի անկումը:

Ապտիւլ Համիտ կը դառնայ տէրն ու տիրականը կաղութեան: Ալ ապահովաբար գիտէ թէ քանի պարկ ալիւր մտաւ Նըլաբզ: Գաւառի է'ն խուլ անկիւնն անգամ առաքուած ուսուցիչն կ'ենթարկուի իր վաւերացումին: Ասով է որ ինքը կ'ըլլայ վարիչն այն զբոսորդին զոր պիտի գարձնէր գալիք ոճիրներու, մարդասպաններու և իր գործակիցներուն մարգարանը:

Ատեն մը, երբ նոր դրաւ անկիւնաքարերը իր եղբունագործութեան վարժոցին, իրեն թեւթիկունք էին Գառնի պէյերը, Ահմէտ, Նազըմ, Պահրի, Հասան փաշաները, երբ անդին կը զգեստաւորէին իր գեհինագործին մէջ էնվէրները, ծափտները, Թալէաթները, Համէթները և Մուսթաֆա Բեմալները: Մանաւանդ այս ետքիները, ամօթով չէ որ պիտի թողուին իրենց թանկագին ուսուցիչը, ինչպէս Գերմանիոյ Վիլհելմ Բ. -ը որ շիկնեցուց երկաթէ նախարարապետը, Հէրպէրթ Պիլմարը, զոր և որ մը լաթի կտորի մը պէս անկիւն մը նետեց. այնպէս ալ Սուլթան Համիտ պիտի արձակուէր Իզմիրի մէկ խորշը, ուր պիտի մահաւոր երգելով:

«Պիր վագըր իտի պեմ գուլ դեմ իտիմ»:

Մինչ միւս կողմէն պատմութիւնը, այդ անհամբեր բայց պաղարիւն արձանագիրը, պիտի խարանէ անոր ճակտին ամենասեւ վճիռն իրեն, արիւնոտ դահիճի վճիռը որ պիտի շարունակէ նոյնը մնալ դարեր ետքն ալ, արժանանալով սերունդներու անէծքին, որոնք թուք ու մուր պիտի քսեն յիշատակին մարդու

մը անխղճահար բառին ամենալայն իմաստով, որ գազան ծնաւ, այնպէս ալ ապրեցաւ և մեռաւ:

• •

Բարոյագիտութեան ընթացքներու մէջ մենք կը հանգիպինք յաճախ, արժէքներու գնահատումի զըլուխներուն մէջ արթուն վարկածի մը, ուր մարդը կը գատուի իր գործերէն. անկասկած չի պիտի կրնայինք վատ կամ լաւ կարծիք մը յայտնել անձի մը մասին: որուն կապուած են ձեռքերն ու ոտքերը. ուրեմն, որպէսզի կապեալը արժեցնէ ինքզինքը, ասպարեզ տուէ՛ք և ան ցոյց պիտի տայ ձեզ թէ քանի՛ բնիոն կարելի է նշանակել իրեն՝ իբր գին: Սուլթան Համիտի գահընկեցութենէն վերջը հրապարակը մնաց անպատասխանատու մարդոց՝ մասնաւորաբար իթթիւատականներու ձեռքը. ազատական, բռնաւոր, պոտեհապաշտ, ասոնք նախանձը պիտի շարժէին իրենց վարպետին, Սուլթան Համիտի. ատեն մը կար որ վարժապետին գայլ էր դրած անոնց բերնին և բազուկներուն. ատեն մըն ալ, նորածագ Սահմանադրութիւնն որ շղթայ էր զարկած անոնց ապերաստութիւններուն. ասպարեզ հարկ էր որպէսզի իրենց իսկական գոյներով հրապարակ իջնային էնվէրն ու Թալէաթը. առիթը ներկայացաւ համաշխարհային պատերազմով. օգտուելով անոր յայտարարութենէն, համաթուրանական գաղափարի այդ նոր ծաւալիչները, սկսան նոյնքան դիւային ոճիրներ նիւթել որքան Ապտիւլ Համիտը: Ի՛նչ կ'արժէր Ատանայի ջարդը: Ի՛նչ փոյթ թէ Պապիկեաններ կանգնէին դէմերին. ամէն պարագայի մէջ, Արեւելեան նահանգներու մէջ հայ ցեղէն մեկ երկու միլիոնի գոյութիւնը լուրջ վտանգ մըն էր Թուրքիոյ համար. հաւասարութեան, եղբայրութեան

գաղափարներէն գերիվերոյ էր թրջութեան ուղղափառ շահը: Վերհէլմի կուշտին, լծուելով պատերազմի, ազատ մեծ պետութիւններու անմիջական միջամտութենէն, պէտք էր արմատէն ջնջել Փոքր Ասիոյ Հայութիւնը, մէկ անգամ ընդմիջող կարգադրել հայկական Հարցը դարերու մղձաւանջը նոյնիսկ եթէ հայերը չատ հաւատարիմ և չատ անկեղծ կ'եցուածք ունենային:

Հապա ո՛ւր մնացին հաւատարմները հաւատար իրաւունքներու, խոստումները ազատութեան, աւաջները սրտակոծ ողբերու. ո՛ւր արցունքները որ թափուեցան եկեղեցիներու բեմերէն, գերեզմաններու վերայ, ազատութեան բլուրներու սարերէն. ո՛ւր մնացին Միութեան Դաշին հանգիստաւոր ուխտերը, որոնք կապուեցան ամենուրեք Պոլիս և զաւառները, արտասահմանի մէն մի անկիւնը, որտեղ տարագիր հայեր ու թուրքեր կային. ո՛ւր մնացին կուրծքերնին ծեծող աշն օսմանցիները երէկուան որոնք արտօսըր աչքերնուն սիրազեղ համբոյրներու և գիրկընդիսանումներու մէջ՝ «եղձայր եմք մենք որ մրրկաւ էինք զատուած» կ'երգէին. ինչ՞ու Յուդաները, ժամանակաւոր գինարբուքէ մը ետք, ալիքան շուտ խզեցին իրենց նըռած կապերը.— որպէսզի իրենց հարազատ արժէքով գուրս գային իթթիհատական ձագերը որոնց մէջ ալ համարձակ կը խօսէին հակումը, խառնուածքը, ժառանգականութիւնը, կաշին ու դիրքը փրկելու անդոհը...

Դանի մը ազգային երգեր, բուռ մը ազատաշունչ ճառեր՝ գլխակից ու չըջահայեաց զարթումի նշաններ պատրուակ պիտի ստեղծէին որ օսմանեան սահմանադրութեան ուխտադրուծ ռահմիւրաները դառնային դէպի դաւանանութիւն, որուն այնքան լաւ ուսած էին

դասերը աքսորական արքային դպրոցին մէջ: Վերականգնուած Միացեալ Ընկերութիւնները, Դպրոցասէրը, Ազգային Ժողովը, Պալատիոյ Օճախը, գաւառներու կրթական շարժումը, Պոլիսի և Կոստակալութիւններու լրագրական և գրական եռուգեալ պիտի մեկնուէին իբր յայտարարները քաղաքական նուաճումներու, այն թուրքերու կողմէն որ շատ լաւ կը ճանչնային մեզի և մեր անկեղծութեան ճշմարիտ սահմանները, երբ մենք զիջեր էինք նստիլ Սապահետիւններու և Ահմէտ Րիզաներու հետ, շուրջ միւսնայն սեղանին, փրկելու համար Թուրքիան բնաջնջումէ, խոստանալով բերել մեր բոլորանուէր աջակցութիւնը, մեր միջոցները, դրամը, հագին և կեանքը:

Ապացոյց... — Բայց կա՞յ արդեօք թուրք մը, որ կարենայ երկմտիլ մեր ուղղամտութեան վրայ. ո՛ր ատեն ննչամտօրէն ներկայացանք մենք: Ազգին թունդ յեղափոխական կոսակցութիւններէն սկսելով է՛ն պահանջողականները հաւատարմութեան երդում ըրին, շատ բան զեղչեցին իրենց ծրագիրներէն. գըտնուեցան որ շատ աւելի առաջ ալ գացին. անձեռնմխելի հաշակեցին սուլթանի անձը, բայց ասոնք անբաւական պիտի ըլլային գոհացնելու համար նոր ու իթթիհատական Թուրքիան. պէտք էր հանգիստ քուն քնանալ պատերազմէն ետք. պէտք էր մէջտեղէն վերցնել ներքին թշնամի նկատուած հայութիւնը. ընկուէին այն՝ ինչ որ ըրեր էին Թուրքստանէն մեկնած առաջին հորդանները իրենց. ընկուէին էին այն, ինչ որ կ'ընեն մինչ օրս ալ մահմետական ժողովուրդները իրենց արշաւանքներու միջոցին... զըբա՛լ (կոտորած):

Դըբա՛լ... Ահա թէ ի՛նչ կ'օռնան էնվէր ու Թալէաթ զիկատաորները օսմանեան պետութեան, որոնք սարսափաւոր պատերազմի արագ վերջաւորութեան հե-

ռապատկերէն, կը փութան իսկոյն կազմակերպել մահացու հարուածը՝ մասնաւորաբար հայ ժողովուրդին և ընդհանրապէս բոլոր թուրքիաբնակ հասարակութիւններու գլխուն: Կը գիմեն հուրի ու սուրի քաղաքականութեան, երկնելու համար միատարր, միացեղ թուրքիան՝ ու հակառակ համաձայնական պետութիւններու պայման դրած պատասխանատուութեան, կը ստորագրուին հայկական նոր ձևի կոտորածները և տեղահանութիւնները. Պոլիսէն, Բիւթանիայէն, Կարինէն, Տիրահանակերտէն, Խարբերդէն վերջապէս ամէն այն տեղերէն ուր հայութեան բեկոր մը կայ, ծայր կուտան տարագրութիւնները, ձեւ մը բնաջնջումի որուն գաղափարը չունեցաւ Ապտիւլ Համիտ. ճամբայ կ'իյնան միլիոնաւոր հայերու կարաւանները. լեռ ու ձոր հայ էր կտրած և ուղիներու եզերքը, գետերու մօտ, լեռներու անցքերուն վրան, անտառներու խորերը կը սկսին մարդագոհները. ամենաստուար մեծամասնութեամբ, իւրաքանչիւր հարազատ թուրք կը փոխուի գահիճի մը. կը կուրացնեն աչքեր, կը պատռեն սիրտեր, գետամոյն կը խեղդեն իրարու ագուցուած բաղձութիւնները, գրեթէ անխտիր կը բռնաբարուին քալելու վիճակին մէջ գտնուող մանուկները. Սերաստիան կը դառնայ անսպառ խարոյկը անհամար զուարակներու. տուայտանքի, անլուր խաչելութեան գողգոթային վրայ իրենց յետին շունչը կը փչեն անվերջ ու անվերջ շարաններ. անտէր հօտերու պէս, մանաւանդ հայ թեղն է, որ կը քշուի Գըզըլ-Լըմաքէն, Միջագետքէն, Կիլիկիոյ տափաստաններէն մինչև Տէր Զօր, Եփրատի վերին ափերէն մինչև Գառլըք վերջին հանգրուանը մեր ազգային դժբախտութիւններուն...

Գառլըք և Տէր Զօր... Մարդկային հնարագի-

տութիւնը և զրիչը երբեք պիտի չկրնան նկարագրել այդ երկու պատուհասները, անտարբեր ու անկարեկիր ականատեսները հայ մարտիրոսագրութեան, մին առջինը, մուտքի գուռը սպանդանոցին ու մակաղատեղին շուրջ երկու հարիւր հազար հայ տարագրեալներու, ուր կը խաղան ամէն սեռէ և ամէն հասակէ մեր ցեղակիցները. երկրորդը՝ բուն իսկ սպանդանոցը՝ Տէր Զօրը, որուն ամենակուլ երախը կուլ կուտայ անյագօրէն, այդ երկու հարիւր հազարի բազմութիւնը կենդանի և կիսամեռ. գեռ մինչև օրս ալ կտրելի է անխտիր հանդիպիլ այդ սպանդանոցին շրջակայքը, ոսկորներուն՝ նահատակուած բէլրաւորներու, անմուրազ մահացած հայորդիներու որոնց վրայ չերգեցին քահանան ու դպիրը. որոնց վրայ պուտ մը ջուր և ափ մը հող նետող չի գտնուեցաւ, որոնք մերկ ու բոպիկ դիակնացան ու կմախքացան, իբր յաւիտենական նախատինք արձակուած մարգկութեան երեսին...

Առիթն ունեցէ՛ք խօսեցնելու քչիկ մը խիղճ ունեցող Հալէպցի, Տէր Զօրցի, Բէսէլայնցի կամ Շէտա-տացի մը, յուզման և սարսափի ցնցումներ պիտի ունենայ ան. իր աչքերուն առջին գործադրուած սպանդաներու վերյիշումն ոտքի պիտի կանգնէ բոլոր ջիղերը. խօսեցուցէ՛ք և ահա ձեր գաղաթներուն վրայ ձեր մազերը պիտի ցցուին ոգնիի փուշերուն պէս. ան դժուարութիւն պիտի կրէ, կենդանի խօսքով նկարագրելու այն արհաւիրից տեսարանները որոնց արձանացած վկան նշաւ ինք, ուր ամէն բան էին ինվէրի և Թալէաթի հրամանները. խօսեցուցէ՛ք վկան և ապահովաբար ան պիտի մաքառի ստուերներու հետ, պիտի աշխատի հեռացնել իրերայաջորդ պատկերներ մօտիկ անցեալին, պատկերներ խողխողուած մարդերու,

աղջիկներու, կիներու, տղոց և յուսահատ պայքար-
ներն, աղերսուած շնորհներն, որոնցմով այս եղկելի-
ներն համբուրեցին վերջին անգամ մըն ալ, ի դին
կեանքի, փէշերն իրենց դահիճներուն և մերժուեցան:
Պատմական Սողոմ Գոմորի ծուխն ու կրակը ոչինչ
կ'արժէր Տէր Զօրի բոցերուն քով, հուր զոր վառեցին
իթթիհատականները, յանուն վրէժխնդրութեան պայ-
մանի մը, որուն հաշիւն պիտի պահանջէր լեռա-
գային դալիք հայ սերունդը էնվէրներէն ու Թալէաթ-
ներէն:

Տարիները կ'անցնին, տասնամեակները կը յա-
ջորդեն իրարու, բայց ո՛չ մենք և ո՛չ ալ թուրքերը
կրնա՞նք մոռնալ յիշատակը այն արիւնի խրախճանքնե-
րուն զորս սարքեցին իթթիհատականները, խրախ-
ճանքներ, որոնք ծրագրուեցան նոյն այդ կազմակեր-
պութեան օճախներուն մէջ և գործադրուեցան սիստե-
մատիկ կերպով հայրենիքին ծառայած ըլլալու վատ-
շուէր համոզումով:

Ինչո՞ւ, երբ զինադադարի փողերը հնչեցին, էն-
վէրները և Թալէաթները ծակամուտ եղան: Ինչո՞ւ ա-
պաստանեցան թուրքեստանի, Թիֆլիսի և Պերլինի
թագստոցները, համարձակութիւն շունեցան կոկոզա-
վիզ ման գալու Սթամպուլի փողոցներուն մէջ, պաշտ-
պանելու համար իրենց արկածախնդրական թէզերը:
Թէզեր, — ըսենք արդարութիւն ըրած ըլլալու համար,
— որոնց գէժ ի զուր ծառացած էին մինչև իսկ պա-
տերազմի չըջանին, մտաւորական թուրքեր, զինուո-
րակական թուրքեր, հասարակ քաղաքացիներ եւ կի-
ներ:

Ուղեկորոյս անհետանալ ուղեցին հայութեան
շարգարարները, որովհետեւ կատարելապէս գիտէին
թէ Հայ Նեմեսիսը չի պիտի ուշանար համարն ուղե-

լու իրենց գործած աններելի աւերին: զիտէին թէ
պիտի շողային իրենց գլխուն Թէհլէրեաններու վրէժ-
խնդրական դաշույնները, որոնց հարուածներուն ներ-
քեւ պիտի կքէին Թալէաթներն ու Ճիվանչիւրները...

Ու անոնք ինկան և դեռ ևս պիտի իյնան Յու-
դայի պէս, Ռասպութիւնի պէս, Սուլթան Համիտի՝ ի-
րենց մեծ վարպետին պէս:

Հիմա ալ հանգիստեսներն ենք նոր և աւելի մեծ
երևոյթներու, Գեմալական Շարժումին, իսկական
թուրք հանրապետութեան նոր շղաճութիւններուն,
երբ Գարապէթիւրներ և Համէթներ կը ներկայանան
հասարակաց դատաստանին, որպէս թէ նորագոյն ծը-
րագիրներով, թխուած էնկիւրիի անբարոյ պարիսպ-
ներուն մէջ, որոճացուելու համար Ժըննվ, Փարիզ ու
Լոնտոն: Ու ցոփութեան երկնած խրախճանքներու
կողմ ի վեր — խրախճանքներ զորս հազար տեսակ գալ-
թակղութիւններով կ'երփնեն Միլլի ժողովի երեսփո-
խանները, ցորեկ և գիշեր — միշտ ալ նոր տեսակէտներ
կան երկրին մէջ, դեռ ևս գոյութիւն ունեցող ոչ-
մահմետական ուսյա բեկորներու նկատմամբ: Այդ տե-
սակէտները ձուլումի տեսակէտներ չեն միայն:

Ճիշտ ասոր համար է, որ համոզումով կրնանք ըսել
թէ՝ լուրջ վտանգի ներքեւ կը գտնուին այժմու բե-
կորները երբեմնի մեծ զանգուածներուն, որոնք չկան
հիմա:

Մենք չառ լաւ կը ճանչնանք թուրքիւն և մա-
նաւանդ մեծամասնութիւնը այն թուրքերուն, որոնք
որտաքին ձեւերով և ծեծեծումներով բարի մարդու
ապաւորութիւն ձգել գիտեն, բայց նուազագոյն ա-
ռիթը տուէ՛ք, ասպարէզ բացէ՛ք ու այդ բարի մարդիկը
ճիհատ պիտի պահանջեն հաւար պիտի կանչեն ու նոր ա-
րիւններ պիտի թափեն: Հայտն արիւն, յոյն արիւն,

63829.67

ուչ-մահմետականի արիւն: Մենք տեսեր ենք վեհաճե-
յայտարարուած բացարձակ միապետական Թուրքիան .
տեսանք երկիցս սահմանադրական Թուրքիան , կը
տեսնենք հիմա հանրապետական Թուրքիան , ժամա-
նակները ու անձերը փոխուեցան , սակայն խորքը՝ չէ
փոխուեցան հոգեբանութիւնն ու վայրենի բնազդնե-
րը : Տարբերութիւն կայ պիտի ըսէին խանգաւառ մը-
տածողներ . և մարդիկ որ նոյնիսկ կշռել գիտեն ու
չափել , չէ՞ արդի Թուրքիան առջի Թուրքիան չէ պի-
տի ըսէին : Բայց մենք ձեռքը տուինք այժմու ղեկա-
վարներուն հալուամաշ երկիր մը , գրեթէ անմարդաբը-
նակ . ու ի հեճուկս ատոր , քեմալական Թուրքիան ան-
վթար գուրս եկաւ հարազատ յաջորդ նախկին ընդհնե-
րուն : Քեմալական Թուրքիան այն Թուրքիան չէ՞ , որ
ինքնակամ աքսորի մղեց Պոլիսի քանի մը հարիւր
հազար բնակիչները . այն Թուրքիան չէ՞ որ հազիւ հազ
ժամանակ տուաւ կիլիկիոյ քրիստոնեաներուն ա-
պաստանի մօտաւոր սահմաններուն մէջ . Քեմալա-
կան Թուրքիան այն Թուրքիան չէ՞ որ իզմիրի ծովա-
փէն Արշիպեղագոսի ծանծաղուտները թափեց շուրջ
միջ միլիոն և աւելի ժողովուրդ :

Ոճիւր , սոսկ ոճիւր . ահա՛ թէ ի՞նչ կը բնորոշուի
Թուրքիա ըսելով . անհատի և հրապարակագրի մեր
համեստ հանգամանքով մենք որ հնարաւորութիւն ենք
ունեցած գէպքերն ուսումնասիրելու , պատմութիւննե-
րը սերտելու , այն վերջնական համոզումին ենք յաւ-
գած թէ՛ Թուրք պետականութեան գոյութիւնը ժո-
մանակագրական ահաւոր սխալ մըն է . ըլլալ փոքր-
Ասիան , ըլլան իր եւրոպական կտոր-բրդուհ հողամա-
սերը , այն ատեն միայն կը խաղաղին , երբ աշխարհի
երեսէն խլուի նետուի թրքական անարգ եաթաղանը ,
բան մը , որ անպատճառ աեղի պիտի ունենայ , որ-

քան ալ այդ բանը արժէ նոր կեանքի եւ նոր ա-
րեւնիք :

Ասիական կարծիքը չէ եւեթ հայ կամ եւրոպացի
ողջամիտ խորհողներու . քիչ չեն նոյնիսկ օսմանցի
ծագում ունեցող անհատներ որ մեզի չափ համոզուած
են թէ՛ բնա մըն է օսմանեան պետութիւն ըստածը .
անոնք ալ կը պնդեն թէ՛ բաւական չէ զարդարուիլ
ճիւղաւորիկի կեղծ ու պատիւ փեսաւորներով , բոշկե-
լա համար Թուրքիոյ մարմին սպառնացող փառա-
ւոր : Ծնո՞ք անոնք , ահա անհատներ սկսեալ են աշ-
խարհի չորս հովիտներէն : Հայակէլ թրքական ոճիւրները և
գրգռիչ , զոր Թուրքներն բնագրէն թարգմանելով այ-
սօր հուսանք հայ ընթերցողներուն , կը ներկայացնէ
ատոր անկերէ մէկ առհաւատչեան :

Այսու , յանուն Հայ Դատին առած կ'ըլլանք ,
շուրջ հարիւր ամիսի և շուրջ եջեր , որոնցմով կը
բացատրուին Հայ Եղեռնին կարգ մը գրողագէտները ,
գրողագէտներ զորս կը պարանք Թուրք գրիչի մը ,
Մուսթաֆա Նետիմի , գրագէտ մը իր կարգին , բնիկ
Պոլսեցի , որ չառ մօտիկէն ճանչցած է Սուլթան Հա-
միտը , Բարձրագոյն Դուռը , Սպարապետութիւնը ,
գաւառները . 1880—1908 եղած է զոհը Համիտեան
քեմալականներուն ու կրկին զոհը իթթիսաական-
ներուն . կը գտնուի Հալէպ ուր համաշխարհային պա-
տերազմի ընթացքին կը դիտել նոր Թուրքիոյ վայրա-
գութիւնները , Հայ Տիասրօրան և ջարդերը :

Ճեւեղներով այն վաւերաթղթերէն , որոնք Մուս-
թաֆա Նետիմի ձեռքը կը մնան , մարդասիրական ըզ-
ղացումներու անշէջ վառարան մը եղած է ինք . Երե-
սունըհինգ տարիներու աքսորական կեանքը՝ չէ կըր-
ցած մարել իր ազատատենչ ձգտումները զորս չէր
քաշուած խոտովանիլ նոյն իսկ Սուլթան Համիտի

ՀԱՅ ԵՂԵՌՆԸ ≡

ԻՄ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐՍ

Մէկը չի փնտցոյց որ լսած չըլլաւ և չգիտնայ քարե-
րը սարսեղմեցնելու չափ դառն աղէտները և զարհուրելի
աստիճանը այն հարստահարութիւններուն, զորս
թուրքերը ի գործ դրին հայերու քնկաստմամբ:

Իմ գրի առած իրողութիւններս կը պարունակեն
անձամբ տեսած, ակնդեկացած և կամ յոյժ հուռաստի-
օրէն իմացուած գէղջեր: Դիպուածը առմիշտ պահեց
զիս հայկական հարցին մէջ:

Եղերուն ներքեւ քաշուած ցիծերուն տակ արձա-
նագրած եմ, բուն իսկ խնդրոյն հետ կապ չունեցող,
տակայն շատ մը անձերու անծանօթ եղած իրերը:

1890 տարւոյն Գուրպան Պալրամի առաջին օրը,
ըստ սովորութեան Սուլթան Համիտ իջած էր Պէշկե-
թաչի Տօլմա Պահչէի պալատը: (1)

(1) Բամաղանի և գուրպան պալատներուն Սուլ-
թան Համիտ Սըլտըզէն Տօլմա Պահչէի պալատը կ'իջ-
նար մեծաւրօքօրէն և նոյն պաշտօնական ընդունելու-
թիւն կը կատարէր:

Այսպէս պատրաստութիւններ կը սկսէին պալա-

Երբ աւագանին, նախարարները, ուրիշ աստիճանաւոր անձնաւորութիւններ իրենց շնորհաւորութիւնս

մէն քանի մը օր առաջ: Ճամբաները աւագ կը թափէին: Հաւաքելով կը բանտարկէին կայսեր անցնելիք ճամբուն վրայի տուներուն և խանութներուն տէրերը: Կը խուզարկուէին խել մը բնակարաններ և կրպակներ: Կը քննուէին ու կը զննուէին հորերը և ջուրի ճամբաները: Ռուսեր և վառօդ կ'որոնուէին: Պայրամի առաուն կանուխ Սուլթան Համիտը կը բազմէր քառաձի կառք մը: Այս կառքը ոսկեզօծ, զարդաբուն և մեծաշուք էր: Հազարաւոր զօրքերու հսկողութեան ներքեւ ըլլալու պայմանով, Համիտ կ'երթար Պէշիկթաշի Սինան փաշա մղկիթը: Մղկիթին տղին բոլոր աստիճանաւորները կ'ընդունէին զինքը, հագած իրենց մեծ համազգեստները: Սուլթան Համիտ կը քաշուէր «Կայսերական Աղօթատուն» յորջորջուած սենեակը և հոն կը կատարէր Պայրամի Նամազը:

Ան՝ Նամազէն վերջ կը հեծնար ձի մը, որ մօտեցուած կ'ըլլար «Կայսերական Աղօթատան» դրան: Աստիճանաւորներն ալ ձիեր կը հեծնէին: Այն ատեն աստիճանաւորները բանակ մը կազմելու չափ շատուոր էին: Երկուստեք զինուորները, սպաներով բարեկ կը կենային: Այսպէս կ'երթային Տօլմա Պահչէի պալատը: Մեծ ու պզտիկ, պալատին պատկանող պաշտօնեաները քալելով կ'երթային կայսեր ետեւէն: Սուլթան Համիտ կը մտնար Գուպպէ Ալթը կողջուած խիստ լայն դահլիճին կողմնակի մէկ սենեակը: Աստիճանաւոր անձինք ալ, սպասարկող պաշտօնեաներու միջոցով կը տեղաւորուէին Գուպպէ Ալթըի կայսերական գահուն բոլորտիքը:

ները կատարէին, Սուլթան Համիտը հանգստանալու համար իր սենեակը կը քաշուէր: Ժօռ կէս ժամ ետքը

Գահուն երկու կողմը և ճիշտ դիմացը փոռած էին երկու կարգ գետնի կապերտներ:

Գահը հրաշակերտ անկողնի մը ձևով ապանակուու և ոսկեպատ է: Երկու կողմէն ունէր մէյմէկ ոսկեթել ծոպ:

Մարաջախտը կամ նախարարներէն մին ձեռքը կ'առնէր ծոպը:

Ըսած ատեննիս, պալատական մարաջախտ Ղազի Օսման փաշան կը բռնէր ծոպը:

Գահուն ետեւը կը շարուէին պալատան պաշտօնեաները և արքունի քարտուղարները:

Եպարքոսը և պաշտօնեանկ եպարքոսները աւագանիէն սկսելով՝ ընդունելութեան կարգով կուգային և կը համբուրէին ծոպը:

Կրօնաւորները մէջտեղի կապերտին գալով, փոխանակ ծոպին կը համբուրէին կայսեր փէշը:

Վերջանալուն Կայսրը կը քաշուէր սենեակը:

Կէս ժամ հանգստանալէ ետք, կրկին գալով կը նստէր գահը:

Պալատական, անձնական գանձուն պատկանող պաշտօնեաները կը սկսէին ծոպ համբուրելու:

Այս արարողութեան միջոցին ոմանք քանի մը խօսքով, ոմանք աստիճանով և շքանշանով կը պատուէին:

Ընդհանրապէս դեսպան և դեսպանատան պաշտօնեաները և ճամբորդութեան քերամար Պոլիս գտնուող օտարազգիները դիտելու կուգային իրենց ընտանեօք:

կրկին դաւը բազմելով. այս անգամ կը սկսէր ընդունիլ պալատի պատկանողներուն ընդհանուրութիւնները:

Ան տարին, դեռ առաջին կարգի շնորհաւորութիւնները չէին վերջացած, երբ արքունի գթականաւորապէս Միւրեք փաշան (2) իրեն ժողովուրդական ընտանիք մը ըսաւ:

Սուլթան Համիտ խոժոռ գէմքով մը ձգելով ընդհանուրութեան դակիճը, քաջուեցաւ իր սենեակը: Ամէն ոք հաւանց որ ասիկա արտաքոյ կարգի պատահառէ մը առաջ եկած էր:

Վայրկեան մը ետքը պալատական քարտուղապետ Սիւրէյա փաշա, (3) սենեկապան Էմին (4) և Արիֆ (5) պէյերը և քանի մը մօտ եղողներն ալ

(2) Միւրեք փաշա արարողապետ և արքունի գթականութեան թարգմանն էր. ազնիւ և ընդհուլի տնձմըն էր:

(3) Սիւրէյա փաշա Սուլթան Համիտի քարտուղապետն էր, չարութենէ չէր ախորժեք, քարիքը կը սիրէր, քարեակէր տնձմըն էր:

(4) Պալատական Էմին պէյ, ազգութեամբ վրացի պատուաւոր, ուսեալ տնձմըն էր: Սուլթան Համիտ խիստ չար և անիծեալ մարդիկը պաշտօնի կանչելով հանդերձ, կը պահէր արժեքաւոր մարդիկ ալ միեւնոյն ասան:

(5) Պալատական Արիֆ պէյ, դպրոցական, երթաւոր, շատեք էր Սուլթան Համիտին կամակրութիւնը: Վերջերք Եւրոպա փախաւ և ձեռք բերած պատկանութեան վրայ թէն վերադարձաւ բայց չի կրցաւ փանալ ետիկին ազգեցութիւնը և պատիւը:

մասն կայսեր սենեակը: Տասնըկինգ վայրկեան վերջը քարտուղապետ Սիւրէյա փաշա դուրս ելաւ սենեակէն: Ան յառաջացաւ մեր գոնեաւ կողմը Ա ձեռքով «եկո՛ւր»-ի նշան տուաւ: Սա արեւտեան Սուլթան Համիտի քարտուղարներէն էր և տոնս կը գանձուէր Գուլ-Գարու:

Դանի մը հոգի մօտեցանք Սիւրէյա փաշային: Փաշան կանչեց զիս անուշովս: Վախցայ: Յառաջացայ յազուանովս:

Ըսաւ.

— Եսաւ Գուլ-Գարու գնա՛: Դեպքը քննէ՛: Ոստիկանութեան նախարար Նազըմ պէյն ալ հո՛ն է. զինքն ալ տես, տեղեկութիւնը ա՛ռ: Վեհափառ Յէրերիֆ լուր կը սպասէ կոր:

Ասիկա ըսաւ և դարձեալ մտաւ Սուլթան Համիտի սենեակը:

— Գուլ-Գարու ի՞նչ եղեր է. ի՞նչ պիտի քշենեմ. Օստիկանութեան նախարարը Նազըմ պէյը չէ, Բեամիլ պէյն է: (6)

Եռարտով վիճակի մը մէջ գացի գէպի գուռը: Պարտէզ ելլելու պահուն թիկնապահներէն հանգրպե-

(6) Բեամիլ պէյ պատուաւոր, իսկապէս օստիկանութեան նախարար էր, Այո խնդրոյն պատճառով պաշտօնակն եղաւ և ձերբակալուեցաւ: Յետոյ տքոք ըլլալու պայմանաւ, պաշտօնեայ կարգուեցաւ իրեն քննակառքի նշանակուած Մանիսայի գաւառակին: Հոն մեծաւ շառքի տնկնէն, Եթէ այս անձը մնալով ըլլար օստիկանութեան նախարարութեան մէջ, թերեւ ծանօթ հարստահարութիւնները չիւն ըլլար: Բացէ ի բաց կը հաճառակէր պալատական լրտեսներուն:

ցայ հազարապետի մը (անունը չեմ յիշեր) . Գրտինք կը ցայաէր բոլոր մարմինէն : Բարեկեցի ե՛

— Ուրկի՛ց այսպէս :

— Գու՛մ-Գարուէն , ըսաւ ,

Ուզեց արագօրէն շարունակել ճամբան : Աճապարանօք բռնեցի թևէն :

— Եւ ալ Գու՛մ-Գարու կ'երթամ կոր : Կալսերական հրովարտակ կայ քննութիւն ընելու համար : Սակայն ի՛նչ եղած է Գու՛մ-Գարու , խնդրը ի՞նչ է չեմ գիտեր . խնդրեմ քիչ մը տեղեկութիւն տուր ինձ :

Թիկնապահ պէյը իր խօսքերուն շտապ մը գնելով՝

— Հայերը ոտքի են ելեր Պատրիարքարանի մէջ : Զէնք են գործածեր . մարգիկ են մեռեր : Զօրք է եկեր Սպարապետի Դունէն , ըսաւ եւ հեռացաւ նետի պէս :

Այն օրը ես ալ հագած էի մեծ համազգեստս : Հեծնելու համար , պալատէն ինծի համար յատկացուած էր ձեւաւոր գեղեցիկ կառք մը : Կառքս ձգեցի . նստայ վարձքով կառք մը , հին եւ կազմածները մաշած : Ծամբայ ինկալ Գու՛մ-Գարու : Կէտիկ Փաշայի զառիվարէն կառքս իջած ատեն՝ անընդհատ կ'որոնէի զէնքի ձալներ : Այսուհանդերձ ձայն-ձու՛ն չկար : Միայն կը հանդիպէի կոր իրարու ետէէ չընող զօրքերու : Կէտիկ փաշայի զառիվարին ստորոտը հասնելուս՝ հանդիպեցալ Ցայի Տիմիթրի անունով ծանօթ մարդու մը : Ցայի Տիմիթրի տէրն էր ընդարձակ գինետան մը , հանչեցւած էր Գու՛մ-Գարուի մէջ եւ խաթրը կը սեպուէր : Գինետան առջև աթոռի մը վրայ ընկողմանած կլկլակ կը քաշէր կոր : Կառքը կեցնելով իջայ : Բարեկեցի եւ քովը նստայ : Հարցուցի իրեն խնդրոյն ի՛նչ եւ ինչէ՛ն ծագում առած ըլլալը :

Ցայի Տիմիթրի պատասխանեց անփութօրէն :

— Բան մը չէ . Ռօտօսթօցի ձկնորսներէն անկիրթ ժարդուն մէկը սիրահարուեր է իր ազգականներէն աղջիկի մը , ուզեր է պսակուիլ աղջկան հետ , պսակ չեյնալուն համար պատրիարքը արտօնութիւն չէ տուած , ան ալ քանի մը դատարկապորդներ գլուխը ժողովելով եկեր է , կանուխէն գլուխները տաքցուցեր են , այսօր տօն ըլլալուն , պատրիարքարանը բազմութիւն կ'ըլլայ . ճիշտ արարողութեան ատեն աղմուկ են հաներ , զէնք են պարպեր քանի մը անգամ : Գնդակներէն մին հանդիպեր է ոստիկան Կարապետ Էֆէնտիին . խեղճը մեռեր է . քնականաբար եկեղեցիին խառնուեր է . հասարակութիւնը սկսեր է փախչիլ : զէպքը պահականոցէն կ'իմանան , ո՛վ գիտէ ի՛նչ ձեռով տեղեկացուցեր են որ զօրք եկաւ Սպարապետի Դունէն : Պատրիարքարանի եւ փողոցներու գլուխները պաշարուած են , մինչքեւ չորժեր գործը այսքան մեծ բռնել , յանցաւորները ձերբակալուեցան , պատիժնին կը տրուի , կը վերջանայ , կ'երթայ :

— Այս ձկնորսներէն զատ խառնուող , զէնք նետող չէ՞ եղեր :

— Բնա՛ւ :

— Շնորհակալ եմ :

Բաժնուեցայ : Գացի սրճարանապետ վանեցի Յուկոք աղային , օրուն ծանօթ էի պղտիկ տարիքէս , աւելի յիտակ անոր ձեռքը մեծցած էի : Յակոք աղան յարգալիւր վարմունք ունէր ամբողջ մեր ընտանիքին հանդէպ , եւ զիս կը սիրէր իր զաւկին պէս : Շատ մը տացի . արժանաւոր , նրբամիտ եւ մեծարելի անձնաւորութիւն մըն էր : Իրեն պատմեցի ինչո՛ւ համար եւ ի՛նչ ձեռով զալու : Յակոք աղան խոր մտածման մէջ ինկաւ , ըսաւ .

— Այս բանը նշանակութենէ զուրկ է , բայց կը

տեսնամ որ տնիրաւ տեղը փորձանք պիտի գայ հայե-
րու գլխուն :

Փոքրիկ տարրերութեամբ մը հաստատեց Տոյի
Տիմիթրիի յայտարարութիւնները : Անկից ետքը գիմե-
ցի ծանօթ անձերէս, եօթը. սւթ հայ, յոյն եւ իսլամի :
Դադի պատրաստարարսն : Հօն տեղեկութիւն հաւաքեցի
քահանաներէն, զինւորականներէն եւ ծառաներէն : Ե-
թէ ընդհանուր դիմ մը քաշէք լսած խօսքերուս տակը
արդիւնքը կ'ըլլայ Տոյի Տիմիթրիին յայտարարութիւ-
նը : Դոցի վերջապէս ստեփաննեբու պահականց կոչ-
ուած հին չէնքը : Հօն էր Նազըմ պէյ, որ նոր կարգ-
ուած էր ոստիկանութեան նախարար : Անկից առաջ
պաշտօնը՝ Բերաի կառավարչութեան, անկից առաջ ալ
քաղաքապետութեան մօտ մէքթուպիութիւնն էր : Նա-
զըմ պէյին՝ Կայսեր կողմէն՝ քննութեան համար եկած
ըլլալս ըսի . բարոյութիւն չգոյնած խօսքի սկսաւ :

— Ամբողջ չարագործները ձերբակալուեցան, ի-
րենց գլխուն պիտի թափին լարել ուղած սաքայէլա-
կան գաւերնին : Կայսեր շնորհիւ, մէկ երկու օրուան
միջոցին ձեռք պիտի անցնին բոլոր քօմիթէճիները :

Այս ձեռք շատ մը խօսքեր գրուեցնց :

Նազըմ պէյի խօսքերէն կռահեցի սրճարանապետ
Յակոբ աղային շատ չիտակ խորհած ըլլալը :

Շատ աղքատ բաժնուեցայ անկից, հեծայ ինծի
սպասող կողմս : Արագօրէն վերադարձայ : Ընդունե-
լութիւնը վերջացած, Սուլթան Համիտ վերադարձած
էր Երւոզը . անցայ դրասեղանիս գլուխը . ընդարձա-
կօրէն գրի առի քննութիւնս, վերջարանին :

«Այս գէպը ճշմարտապէս գոյացած է քանի մը
ստահակ ձկնորսներու երեսէն, թէ ոչ զիւանադիտու-
թեան, քաղաքականութեան հետ կապ ունեցող գէպը
մը չէ . եթէ մինչև անգամ քաղաքական բնոյթ ալ են-

թաղութի, աւելի յարմար է կառավարական տեսա-
կետով պարզ խնդրոյ մը գոյն տալը : Հակառակ պա-
րազային, յետագային բռնկիլը հեռաւոր չեղող կրակը
ձեռքօղջիս քրքրած եւ բռնկեցուցած պիտի ըլլանք» ,
ըսի :

Դժբախտաբար, իրենց անձնակալն օգուտները ա-
պահովելու համար հազար հրօցեկ ցանկացող անձանց,
անձրեւի պէս տեղացուցած ժուռնալներու դէմ, իմ
անհատական խորհրդածութիւններս ազգեցութիւն մը
չունեցան : Ըսածիս պէս հրդեհը յանկարծակի շրջապա-
տեց տանիքը, Երւոզի մէջ լրտեսապետ Դաթիկ պէյի
գաղտնի ոստիկանները՝ հրացանակիրներու պետ Թահիր
փաշայի մարդիկը, թիկնապահ Ամմէտ պէյի գաղտնի-
բակիցները հրապարակ նեառուեցան անօթի գայլերու
պէս, կայսեր համակրութիւնը վառակելու եւ թակոյի-
ներնին լեցնելու ջանադրութեամբ :

Պէչիկթաշի կառավարիչ Հասան փաշան (7) եւ իր պառ-
կանեալները կաքաւել սկսան իրենց ուրախութենէն :

(7) Հասան փաշան տնուս, տգէտ, անգութ եւ
փայտի պէս մարդ մըն էր : Իր անիրաւ հանկը ինտը-
ները, ծեծի տակ մեռնելու աստիճանին կը բերուէին :
Ինչ որ ընկր քովը կը մնար . օրինական պատասխա-
նատուութենէն զերծ կը գտնուէր : Անոր այս առանձ-
նաշնորհումը պարզեղը եղած էր Ալի Սաատիի խըն-
դիրը : Ալի Սաատիի խնդիրը պատահած ատեն Հասան
փաշան հասարակ ոստիկանէ բարձրացած հարիւրապետ
Հասան աղան էր : Դեւի կերպարանք ունեցող Հերքիւն
Հասան Աղան, հաստ բիր մը զարնելով Ալի Սաատիի
գլխուն մահացուցած էր զայն : Այս լաջողութիւ-
նը, զինքը երկինք բարձրացուցած էր յայտ Սուլթան

Ոստիկանութեան նախարարը և պաշտօնեաները՝ կը ջանային կօր, իրենց ամբողջ ուժով, մեծցնել այս հրդեհը։ Երկուրդ կուգային ժուռնալներ՝ կառավարական գործերու վերաբերեալ պաշտօնաթղթերէն հազար անգամ աւելի։ Ձերբակալութիւններու վերջը վախճանը չէր կտրուեր կօր։ Ոստառակութիւններու և ստորնութիւններու աղբիւրներ դարձած էին մանաւանդ ոստիկանական պահականոցները։ Օրինակի համար, Թշուառական և կաշառակեր գօմիսէրին մէկը, գիշեր մը հանրատուն կամ խաղարան պիտի երթար, իր վստահութիւնն ունեցած պարզ ոստիկաններէն մին կանչելով՝

— Գնա՛, այսինչ տեղ դռնաւող վաճառատան տիրոջ ...-ին բարե խօսէ՛, երեսուն ոսկի պէտք ունիմ, թող փոխ տայ ինձ, մօտ ատենէն կը վերագարձնեմ, կ'ըսէր։

Պարզ ոստիկանը, իր բաժնին ալ բան մը փրցնե-

Համիտի։

Չուրի պէս տեղացիին աստիճաններ, շքանշաններ, դրամներ։ Իրեն յանձնուեցաւ հսկողութիւնը Չրազանի պալատին, այսինքն Սուլթան Մուրատի բանտին։ Այնտեղ Հասան փաշան էր որ կ'ընտրէր ու կը նշանակէր պարզ զինուորներն անգամ և մէն մի պարզ զինուորին երեսուն-քառասուն ոսկի ամսական կը տրուէր։ Հասան փաշան եղած էր Սուլթան Համիտի ամենահաւատարիմ մէկ մարդը։ Որեւէ կերպով իր աչքը չէր կշտանար կօր։

Մեռած ատեն ութսուն տարեկան էր Հասան փաշան։

Անիծեալ ըլլայ...

նելու յոյսով ու նպատակով, անմիջապէս կը փութայ գործադուր առած հրամանը, Գօմիսէրին ուզած դրամը վճարուեցաւ, ինչ լաւ, չհատուցուելու պարագային, յաջորդ օրը, փառաւոր ժուռնալ մը կ'երթար ոստիկանութեան նախարարին։ Ոստիկանութեան նախարարը, որ կայսերական համակրութիւնը պահել եւ զիրքը ապահովել կ'ուզէր միայն, իսկոյն է՛ն անգութ և ստորին մարդոցմէ յանկարծակի խուզարկութիւններու պաշտօն ունեցող մարմին մը կը կազմէր։ Մասնօրէն քօմիսէրն ալ միասին ըլլալով կէս գիշերէն ետք կը կոխուէր այդ մարդուն տունը և վաճառատունը։ Ոնց մարդը այս աքացիին ուրիշ գալը գիտնալով հանդերձ, քաղաքականութեամբ զբաղած չըլլալուն՝ հետեւութեան մը կը յսպասէր վստահաբար։ Մէկ երկու եւրոպական լրագիրներ, կամ քանի մը պատրաստուած նամակներ կ'ելլային մահճակալին մէջէն, կամ պահարանին անկիւնէն։ Թշուառ մարդուն ձեռքերուն հսկայ երկաթէ ձեռնակապեր անցնելով՝ կոռւփներով բանտ կը տանէին։ Բանի մը օրուան հարցաքննութիւններէն ետք կ'իմացուէր թէ՛ կամ տեղ մըն է արքայութեան, կամ քանի մը ամսուան բանտարկութեան է դատապարտուեր։ Այս վատութենէն ետք, քօմիսէրը ուր որ իր ճանիւր երկարէր, բան մը կը հանէր։

Այս կաղութիւնը արագօրէն տարածուեցաւ ամբողջ պահականոցները և շատ քիչ ատենէն բոլոր Փոքր Ասիա։ Չմնաց հայ մը, որ վստահութիւնն ունենար իր հոգիին և ունեցածին վրայ, Նազրֆ Սիրուրի Սալահետին և Արաբ Սամի պէյերը, Նէճիպ Մելհամէ փաշայի պէս Սուլթան Համիտի մեծ լրտեսները զբաղած էին աւելի մեծ գործերով։ Այն ատեն Արտաքին Գործերու նախարարութեան խորհրդական եղող Տատեան

Յարութիւն փաշայի նման՝ քաղաքականութեան, խեղացիութեան և ծառայութեան մէջ եղակի անձն անդամ լեզունուն փաթթած, անոր յեղափոխականներու նախագահ ըլլալու մասին ժողովներ կուտային կոր։ Սուլթան Համիտ գիտնալով հանգերձ որ այս ժողովները դրամ կորդելու նպատակով են, ոչ միայն չէր պատժեր սուտ ամբաստանողները, այլ անոնց առջև մէյմէկ օսկոր կը նետէր։ Կր վախնար որ սուտ ամբաստանողները պատժելու կամ անոնց բան մը չտալու պարագային՝ ժողովներու վախճանը պիտի գար։ Այս ստորին կացութեան մասին, երբեմն յօդուածներ հրատարակող լրագիրներուն փոխարէն կը նետէր դանոնք լռութեան դաապարտելու համար։

Գուժ-Գարուի դէպքէն ետքը՝ Պոլսոյ հայերուն, հազարաւորներու տունները մարեցան։ Այս եղելութեանէն ատեն մը վերջը, սկսուեցաւ «Համիտիյէ հեծելագնդեր»-ու կազմութեան։

Պալատական հացկատակները բուռն կերպով ծափահարեցին զայս, բայց սակաւ ինչ խղճահար, զգայուն եղողները կը ցաւէին։ Վերջնականապէս որոշ էր որ այս զինեալ յելուզակ խումբերուն՝ Փոքր Ասիայ, Քիւրտիստանի, հայաբնակ վայրերու մէջ ի գործ դնելիք խայտառակութիւնները չափ սւ սահման չպիտի ունենային։

Դեռ եւս խօսակցութեան նիւթ են ցեղապետ Իպրահիմ փաշայի, Տիգրանակերտի և Մուսուլի միջև տիրապետող Մըսթօ փաշայի ոճիրները և անդգամութիւնները։ Բարեբախտաբար, չատերը արար եւ քիւրտ ցեղապետներէն չկրնալով կռահել հեռեանքը, որ ասկից առաջ պիտի դար, նոյնպէս զինուորական լուծի ներքեւ մտնելու երկիւղէն չյարեցան անոնց։

Սակայն յետոյ ամօթահար մնացին տեսնելով մըտնողներուն կատարեալ ազատութիւնը և անոնց ի գործ դրած անզգամութիւնները։ Մանաւանդ կարգ մը խորամանկ ցեղապետներ չուչացան ձիեր, իւղի պէտեւերներ և դրամ տեղացնել Պոլսոյ աղղեցիկ անձանց և պալատին, ու Պոլսէն երես գտնելուն հետեւանքով կատարած հրէշներու պէս յարձակեցան իրենց շուրջ եղողներուն վրայ և սկսան թալլելու ձեռուրնին անցածը։

Այս շրջանի խայտառակութիւններէն է Պիթլիւի շրջակաները բնակող քիւրտ Մուսա պէի պարագան։ Քիւրտ Մուսա պէյ, նոյն շրջանին, ինքնիշխան և բռնակալ թաղաւորը եղած էր։ Իսկապէս այդ միջոցին գրեթէ ամբողջ մը հող չէր մնացած ոչ մի հայու ձեռքը։ Ընդհանրապէս ծառայ եղած էին թուրքերուն եւ քիւրտներուն։

Մուսա պէյ կ'աշխատցնէր զանոնք գերիի պէս։

Հայերը կը համբերէին կոր բռնութեան, տառապանքի և անօթութեան։ Սակայն անգամ մը որ խնդրոյն մէջ պատուոյ հարցը կը մտնար կոր, ատոր է որ հիւլէի չափ չէին կրնար կոր հանդուրժել։

Անպատիւ ապրելէն՝ պատուաւոր մեռնիլը նախաձեռնար կը համարէին կոր։

Մուսա պէյ սկսաւ ձեռք երկնցնելու հայերու կիներուն և աղջիկներուն։

Կոյս աղջիկ մը բռնի առեանգելով, իրեն պատկան քիւրտի մը հետ ամուսնացնելը գրգռեց հայերը։ Օգնութեան կոչեր տեղացուեցան ամէն տեղ, եւրոպական լրագիրներուն և դեսպանատուններուն։

Դեսպանատուններն ու եւրոպական մամուլը օտիպեցին Սուլթան Համիտը որպէսզի ճշդէ իրականութիւնը։

Մուսա պէյը, հակողութեան ներքե Պոլիս բերին: Հարցր յանձնուեցաւ Արդարագատութեան նախարարին: Այսուհանդերձ չփափաքելով ճգմել Մուսա պէյը Հայերուն համար, մինչ դատավարութեան վախճանը Մուսա պէյը հիւրընկալուեցաւ Սկիւտարի կառավարիչ Պահրի (8) փաշայի քէօշկը:

Մուսա պէյ անպարտ արձակուեցաւ կաշառքի միջոցով: Սակայն քաղաքական տեսակէտով յարմար չդատուեցաւ զինքը երկիր վերադարձնել:

Այս բանը հասկցող Մուսա պէյը և Պահրի փաշան շատ շփոթեցան:

(8) Պահրի փաշան ծագումով քիւրտ է: Անուս, տգէտ մարդ մը ըլլալով հանդերձ, բնականէն շատ սրբամիտ էր: Միջոց մը Բերայի հրամանատար եղած ատեն, դռամաններու ընկերութիւն մը կը ձերբակալուի:

Քննութիւններու եզրակացութենէն կը հասկցուի որ Պահրի փաշան այսչափ ընկերութեան մէջ կը գտնուի եղեր:

Այսպէս ըլլալով հանդերձ Պահրի փաշան կրցած է իր օձիքն ազատել և միանգամայն Սկիւտարի կառավարիչ կարգուիլ:

Այն ատենները շատ ու շատ էին ասոր յարեւման զարմանալի խայտառակութիւններ:

Չգիտցուի թէ ինչպէս եղաւ որ վարեց Ատանայի կուսակալի պաշտօնը:

Նոյնպէս մեզ անձանօթ կը փնայ թէ ինչպէ՞ս կըրցաւ առաջը առնել իր անդգամութեան:

Օրէնքին կարեւորութիւն չէր տար: Գործադրութիւնը գաւազանով էր:

Առտու մը, կանուխ, պալատ հասաւ Մուսա պէյի փախստեան լուրը: Ապտիւլ Համիտ յուզուեցաւ, Եւրոպայէն վախնալուն պատճառաւ: Իսկոյն հրամաններ տրուեցան ամէն կողմ. զայն ձերբակալելու համար: Հեռագիրներ քաջուեցան կուսակալութիւններուն: Վերջապէս Մուսա պէյ օձիքը ձեռք տուաւ էնկիւրիի կուսակալութեան մէջ:

Պոլիս բերուեցաւ:

Քննութիւններու պահուն հաստատուեցաւ մեծ կաշառքի փոխարէն փախցուած ըլլալը:

Մուսա պէյ՝ Թաիֆէ, իսկ Պահրի փաշան Ալպանիոյ Փրիշթինա գաւառակը աքսորուեցան:

Տարօրինակ է, որ քիչ ատենէն Պահրի փաշան իր աքսորավայր Փրիշթինայի գաւառակին միւթէսառիֆ և ապա Ատանայի կուսակալ կարգուեցաւ:

Այս դէպքէն երկու տարի ետքը, ես, քաղաքական պատճառներով աքսորուեցայ Տիգրանակերտ:

Ութ ամիս վերջը աքսորավայրս դարձաւ Խարբերդ:

Այն ատեն Խարբերդի կուսակալն էր Թօփհանէի հրամանատար Ձէքի (9) փաշայի աները, Իզմիրցի է-

(9) Ձէքի փաշան նախապէս տեսուչն էր զինուորական վարժարանի:

Յետոյ իրեն յանձնուեցաւ Թօփհանէի հրամանատարութիւնն ալ:

Ձէքի փաշան է՛ն գլխաւոր լրտեսներէն էր Սուլթան Համիտին. թեւերը իրարու միացուցած սարսուռագին կը դողար Սուլթանին ներկայութեան ելլելու միջոցին. անշուշտ կեղծ էր իր այս շարժումը. իրականութեան մէջ որդին էր աւելավաճառի մը և օգուտ չունեցող անդգամին մէջը:

նրա (10) փաշան :

Այս մարդը վերջին աստիճան տղէտ եւ ապուշ էր : Իր ամբողջ արժանիքը կը կայանար Ձէքի փաշայի աներն ըլլալուն մէջ : Հոգիով , սիրտով կը փարէր գող պաշտօնեաներուն և բաժին կը ստանար անոնցմէ :

Ասիկա , գեղեցիկ առիթ մը նկատելով , պաշտօնատարներն ալ ծանրանալով ծանրացան հայերուն վրան : Մանաւանդ ոստիկաններու անզգամութիւնները , կեղծքուսները խելքէ մտքէ դուրս ելած էին : Գանձուկներու համար , ոստիկանները կ'երթային գիւղերը : Դիւղական ազգաբնակութիւնը ահ ու սարսափի կ'ենթարկուէր :

Ոստիկանները զիւր մը մտած ատեններն , կը մտաւէին իրենց առջև ելլողները և գիւղը կը մտնէնէին անոնց հեծեծանքներուն և օգնութեան կոչերուն մէջէն : Իսկոյն կը կանչէին դիւղին քրիստոնեայ մեծաւորները , գիւղապետը և դրամ կը պահանջէին կալուածի , տասանորդի ոչխարի տուրքերու փոխան : Մե-

(10) Էնիս փաշան որդին է Իզմիրցի փսիաթա-
գործ Շաքիր աղա անուանեալին : Տղայութեան ատեն ընկերացիք է Իզմիրցի կուսակալ Էմին Մուհլիս փաշային . անոր փեսայանալով , այս առթիւ արժանացիք է աստիճաններու : Վերջին աստիճան նախաձեռն , անմիտ , անարգ մարդ մըն էր , փորը ձրի կըշտացնելու համար , համակրութիւնցոյց կուտար պարզ ոստիկանին անգամ և զօրով հրաւիրել կուտար ինքզինքը : Հիւլէի չափ արժէք չէր ներկայացներ ընկերութեան մէջ : Շատ անարգանքներու ենթարկուած է , իր վերջին պաշտօնավայրն եղող Գաթիստի մէջ , հոն կուսակալ եղած ատեն :

Փի կը դատապարտուէին և նուաղած իյնալու աստիճան կը գանակոծուէին անոնք որ կ'ըսէին թէ անկարելի է այսքան դրամ հայթայթելը՝ աճապարանօք :

Ճարահատ , ցրուելով փողոցները , արտերը , տունները , այրերու զրպանները գտնուած դրամները , կրնորու վիզը իրենց հօրմէն , պապէն մնացած չնչին արժէքով ոսկիները հաւաքելով , այս աչքի արցունքով թրջած դրամները կը տանէին կը նետէին ոստիկաններու առջև : Ոստիկանները յայանի կերպով , փոխան ստացագրի , կուտային մէճիտէի թուղրայի կողմով ստորագրուած պարզ թուղթի կտորներ , որով ան եղկելիները կրկին պարտական կը մնային իրենց ամբողջ պարտքերը տալերնէն ետքն ալ : Պահ մը վերջ ոստիկանները իրենց հաշուոյն ժողովելու սկսան կապերտի , թաղիքի , պայուսակի , վերմակի և նոյնիսկ չուանի կտորներու պէս հասարակ գոյքերն իսկ :

Արդէն քիւրտ աղաներու օգտին համար աշխատող եւ տարուան մը ջանքերնուն փոխարէն իրենց ձեռք անցած երկու պարկ գարիով իրենց որդիներուն և զաւակներուն ապրուստը ապահովել ջանացող հայերը կը համբերէին ապաւինած Աստուծոյ : Ոստիկաններն ալ կ'աւելացնէին իրենց անիծեալ արարքները , տեսնելով անոր համբերութիւնը : Եղաւ ատեն մը որ հայերու դրամները առնելն ալ բաւ չի համարելով , սկսան աչք տնկել անոնց պատիւին :

Այն հայերը որ ոչ մէկ ցեղի , ոչ մէկ արարածի չտոկալիք հարստահարութիւններուն առջև վիզ կը ծռէին , ալ բնաւ չի կրցան հանդուրժել այս անզգամութեան :

Խարբերդի հայերը իսկապէս և յոյժ պատուախընդիր են : Ահագին կուսակալութեան մէջ չէ լսուած նոյնիսկ պոռնիկի մը անունը :

Ոստիկաններու այս սառնութիւնները զիրենք մը-
ղեցին ցասումի և բարկութեան վերջին կէտր, ես աչ-
քովս տեսայ այս պարագան, Այն ատեն եպարքոսն էր
մարաջախտ ձէվատ (11) փաշան, Միրլիվա եղած ժա-
մանակ լաւ տեսնուած էի այս անձին հետ, Ընդար-
ձակ տեղեկագրով մը իրեն պարզեցի կացութիւնը և
ձէվատ փաշան նկատողութեան առնելով զայն, յանձ-
նարարեր է նախարարներու խորհուրդին, Թոփհանէի
հրամանաւար Ձէքի փաշան, նախարարներու խոր-
հուրդին մէջ, իր աներօր էնիս փաշայի ի նպաստ
պաշտպանութիւն ընելով հանդերձ, նամակ մըն ալ
գրեց էնիս փաշային խելքը գլուխը ժողովելու համար:
Տխմար էնիս փաշան, պարծենալով ցոյց կուտար
զայն, Այդ առթիւ ինծի ալ ցցուց կարգացուց:

Ես ալ նրկրորդ նամակով իմացուցի եպարքոսին,
կուսակալին խայտառակութիւնները:

Ասոր վրայ, էնիս փաշան պաշտօնանկ եղաւ:

Էնիս փաշայի պաշտօնանկ ըլլալէ ետք անոր տե-

(11) ձէվատ փաշան սպայակոյտէն էր:

Երկար ատեն դեսպան եղաւ Ձէթինէի:

Վերջերը, երբ Փեթերսպուրկի դեսպան մարա-
ջախտ Շաքիր փաշան արտաքոյ կարգի կուսակալ նը-
շանակուեցաւ կրէտէի, իբր օգնական մրասին առաւ
տարաւ ձէվատ փաշան:

Ատեն մը ետք Շաքիր փաշան հրաժարեցաւ:

Ձէվատ փաշան մարաջախտի աստիճանով կար-
գուեցաւ անօր տեղ:

Յետ այնու Քեամիլ փաշայի պաշտօնանկութեան
առթիւ եպարքոս կարգուեցաւ:

Ձէվատ փաշան հակառակ էր Սուլթան Համիտին
և չէր սիրեր ապօրինութիւնը:

ղը կոչուեցաւ Բէուֆ (12) փաշան:

Առաու մը հասարակութեան մէջ զրոյց մը սկսաւ
չրջիլ, Օր մը առաջ, Տիգրանակերտի մէջ, հայերը
յարձակեր են մահմետականներու վրայ, երբ ասոնք
լոգանք կ'առնեն եղեր մզկիթի բակը, շատրուանը,
Միահաղոյն կրակ են բացեր և մեռեր են եօթը ութը
մահմետականներ: Արտասովոր յուզում և գրգռութիւն
են առաջ եկեր մահմետականներու մէջ:

Բերնէ բերան անցնելով մէկ խօսքը եղած է հա-
զար: Օր մը ետքը մէջտեղ ելան, Տիգրանակերտի շը-
ջակայքի գիւղերուն քիւրտերու հայ գիւղերուն, իսկ
բնիկ ազգաբնակութեան ալ քաղաքի քրիստո-
նեայ տուներու վրայ յարձակումի, սպանութեան,
հրդեհի և աւարառութեան սկսած ըլլալնուն լուրերը:

Երեքշաբթի օրն ալ զրոյցներ սկսան թէ, Մալա-
թիոյ մէջ քիւրտին մէկը հայ սափրիչի մը ածիլուելու

(12) Տրուած ըլլալով Բէուֆ փաշայի պարկեշտու-
թիւնը, մինչդեռ հասարակութիւնը կը յուսար օգտւիլ,
յիշեալը կուսակալ կարգուեցաւ Կարնոյ: Փլաւ յոյսի
այդ չէնքը, Բէուֆ փաշա կը նախընտրէր փորձառու
մարդիկը, այս պատճառաւ Կարին փոխադրել տուաւ
տէֆթէրտար, մէքթուպի և ոստիկանութեան հրամա-
նատարի պէս անձեր: Մինչև նոր կուսակալին գալուստը
կուսակալի փոխանորդ ձգեց Տիգրանակերտցի Ալի է-
միրէ էֆէնտին: Ալի էմիրէ էֆէնտին պարկեշտ, բա-
նաստեղծ, պատմագէտ անձ մըն էր, բայց չատ կրօ-
նամու էր և չէր քաջուեր քրիստոնեաներուն հանդէպ
բացէ ի բաց թշնամութիւն ցոյց տալէ: Այսպէս, այս
մարդու փոխանորդութեան ատեն էր որ տեղի ունե-
ցան խորհրդի խառնակութիւնը եւ դժբախտութիւն-
նը:

կ'երթայ, հայը կը կտրէ քիւրտին գլուխը, ասոր վը-
րայ խուժանը կատղած յարձակում կը գործէ հայե-
րուն վրայ. Գիշ ատենէն, գրեթէ վայրկեանական կեր-
պով իմացուեցաւ գիւղերուն կոխուիլը, հայ տունե-
րուն աւարի տրուելով հրդեհուիլը և շատ մը սպանու-
թիւններու և կողոպտուածներու առջ գալը: Ես կը
ճանչնայի շատերը Խարբերդի հայերէն: Մասնաւորա-
պէս մէջերնիս գոյութիւն ունեցող եղբայրական կա-
պերը չափէն աւելի էին երեւելիներէն Արփիարեան Փի-
լիպոս և Նշան, Խարբուլիւան Արթին, Թարագճեան
Գրիգոր, Փափազեան Գերոս, Եաղճեան Յովհաննէս,
Ատանալեան Արթին, Միտակեան Պօղոս, Եաղճեան
Գրիգոր, Տէմիրճեան Սիմոն էֆէնտիններուն հետ: Այ-
նձերուն մօտ գոյութիւն չունէր ուէ գաղափար ու
նպատակ քաղաքականութեան և կառավարութեան
մասին:

Գիշեր մը կը գտնուէի կառավարչատունը, կա-
ռակալի փոխանորդին սենեակը: Յանկարծ աղմուկ մը
լսուեցաւ դուրսէն. կուսակալին թիկնապահը ներս մը-
տաւ. ըսաւ թէ բռնած և բերած են հայկական զօժի-
թէի նախագահը. հետաքրքրուեցայ տեսնալ ուղեցի նա-
խագահը. սենեակին դրան առջևն ելայ, հինգ տառը
սուրնաւոր զօրքերու միջև տեսայ Եաղճեան Գրիգոր
էֆէնտին: Սարսեցայ մնացի զարմանքէս: Եաղճեան
Գրիգոր էֆէնտին կը բնակէր Քէսրիկ անունով գիւղ
մը, քառորդ ժամ հեռաւորութեան վրայ: Հօրմէն ի-
րեն մնացած էր բազում հարստութիւն և հող. լաւ
կ'ապրէր. ճաշի ատեն տասը հինգ քսան հոգի հիւր
կուներնար: Քէսրիկի մօտ կար Խըրխըր անունով պղղ-
տիկ գիւղ մըն ալ, այս զիւղին հողերն ալ մեծ մա-
սամը Եաղճեան էֆէնտինին էին, ընդարձակ պարտէզ
մըն ալ ունէր. ես ամառները ընտանեօք կ'երթայի

Խըրխըրը քի պարտէզը, վրան կը կանգնէի և հոն կը
բնակէի: Եաղճեան էֆէնտին պարագան կը կաղմուէր
կնոջմէն, մէյ մըն ալ աղջիկէն: Ասոնք առտուն կա-
նուխ քովերնիս կուգային և մինչև ուշ ատեն կը նըս-
տէին մեզ հետ: Ես երիտասարժական խանդավառու-
թեամբ կը քննադատէի թուրք կառավարութեան քա-
ղաքականութիւնը եւ անէծք կը կարգայի Երլտըղի ըն-
թացքին և գործերուն վրայ: Միասին անցուցած չորս
ամիսներուն միջոցին, ոչ իսկ անգամ մը, Եաղճեան է-
ֆէնտին բերնէն բոռ մը չէր ելլեր կառավարութեան
մասին:

Նայնիսկ երբեմն:

— Ո՛վ դուն, բնաւ զգացում չունի՛ս մի, կ'ըսէի
և կը նեղանայի:

Ճշմարտապէս ալ հիւլէի չափ իսկ յարաբերութիւն
չունէր քաղաքականութեան և գիւտնագիտութեան
հետ: Հիմա, կարելի՞ էր այս մարդը իբր քօմիթէի նա-
խագահ տեսնալ ու չղարմանալ: Այս ճշմարտութիւնը
հասկցուցի կուսակալի փոխանորդին, ականջը չմտաւ:
Նախագուշակելով գալիքին ծանրութիւնը, գացի Ար-
փիարեան էֆէնտինին տունը, լուր զրկեցի այն հայ ե-
րեւելիներուն որոնք վստահ էին բարեկամութեանս վը-
րայ. ամենքն ալ եկան. ըսի.

— Այս ընթացքին ես չեմ հաւանիր կոր. այս ե-
րեկոյ Եաղճեան էֆէնտին ձերբակալեր բերեր են, իբր
քօմիթէի նախագահ, վաղը քեզի, միւս օրը անդին
պիտի բռնեն, պիտի փճացնեն բանտերու մէջ. այսպէս
չըլլայ իսկ, գիւղերու մէջ ջուրի պէս արիւն կը հո-
սեցնեն եղեր. աշխատինք ասոր առջևը առնելու. ա-
մենքն ալ համաձայն մնացին խօսքերուս:

— Ի՞նչ ընենք ըսին:

— Վաղը առաւու կանուխկեկ երթանք զօրաբանակի

հրամանատարին քովը . Տիգրանակերտի մէջ այսպէս , Մալաթիոյ մէջ այնպէս է եղեր մեզի ի՞նչ , մենք , վերջին աստիճան հաւատարիմ ենք կառավարութեան : Լուր ուղարկենք կուսակալի փոխանորդին ալ : Խորհրդակցութեան ղենք հոն հարցը և յանգեցնենք լաւ եզրակացութեան մը :

Կարծիքս ընդունուեցաւ :

Ըստ որոշման , յաջորդ օրը , առտուն կանուխ գացինք զօրանոց : Կուսակալի փոխանորդին հետ զօրանոց եկան Մուսթաֆա Նայիմ փաշան և խել մըն ալ պաշտօնատարներ : Հարցը խօսակցութեան գրուեցաւ : Յայտարարութիւններ եղան Թարբերդի հայերու հաւատարմութեան և կառավարական հրամաններուն հընազանդելու մասին :

Հրամանատար Մուսթաֆա փաշան՝

— Լա՛ւ , ի՞նչ ընենք , բաւա :

— Զօրք հանեցէք գիւղերը , թո՛ղ ցրուեն քիւրտերը , թո՛ղ վերջ գտնայ զրգռութիւնը :

— Աղէ՛կ , բայց զօրքերը գիւղերը ցրուելնու ետքը , ինչպէ՛ս կրնանք վստահիլ որ գէշութիւն չպիտի պատահի կուսակալութեան կեդրոնը :

— Ի՞նչ վստահութիւն որ կ'ուզէք պատրաստ ենք տալու :

— Ուրեմն հայ երեւելիները՝ իրենց վստահութեան ներքեւ առնելու են թաղերը , ղէպք պատահած թաղին պատասխանատուութիւնը կը պատկանի երաշխաւորին , ասկից զատ բոլոր գէնքերը հաւաքելով , վաղն առաւօտ պէտք է յանձնել զօրանոցը : Եթէ այսպէս ըլլայ ես ալ զօրք հանելով , կը ցրուեմ խուժանը և քիւրտե-
րը :

Շնորհակալութեամբ ընդունուեցաւ այս առաջարկը , երաշխաւորագիր մըն ալ տրուեցաւ , ամէն ոք

ուրախութեամբ բաժնուեցաւ զօրանոցէն այն կարծիքով թէ զրգռութիւնը վերջացաւ : Միւս օրը , կանուխ նորէն հաւաքում տեղի ունեցաւ զօրանոցին մէջ : Մէջ տեղ բերուած գէզերու քանակէն կը մակաբերուէր կորոր , եթէ ամբողջ չըլտեմ , քաղաքին մէջ գտնուած գէնքերու հարիւրին ութսունը հաւաքուած էր :

Կրկին մեծ դահլիճը կը գտնուէին կոր հաւաքող պաշտօնեաները , ականաւորները և երեւելիները : Հազիւ կէս ժամ էր անցեր , ահա ըէժիի տնօրէն Մուրաապէյը թեւ տանց : Զիս մօտեցուց պատուհանին :

— Սա՛նկ նայէ՛ , բաւա :

Նշան ըրած իողմը նայեցայ , Մօրնիք անունով գիւղն էր , ութը տասը վայրկեան հեռաւորութեան վերայ , գիւղին բոլորտիքը խուժան կը տեսնուէր եւ արկէց նըկէց ծովի կը բարձրանար կոր : Աճապարանքով նեղադիտակ մը ճարեցի , նայեցայ անով , հասկըցայ որ յարձակման ենթարկելով գիւղը կրակի է տըրուած . իսկոյն տարածուեցաւ ղէպքը , հայերու երեսին գոյնը նկատեց . կուսակալի փոխանորդին քովը գացի . խօսեցայ թէ կառավարութեան պարտադրութիւնն է յարգել երէկի պայմանագրին տրամադրութիւնները :

Կուսակալի փոխանորդը ձեռքը պզտիկ մատիտ մը և թուղթի կտոր մը , կ'աշխատէր կոր լրացնել բանաստեղծութիւն մը , զօր շարաթ մը առաջ ճեմիչին մէջ սկսած էր : Տեսնելով որ խօսքերս չեն ազդեր կոր , քանի մը հայեր ևս առի քով և գացի հրամանատար փաշային :

Ըսինք որ խոտտման համեմատ զօրք հանէ , առաջըն առնուի այն համարձակութեան , որով զօրանոցէն հինգ վայրկեան հեռաւորութեան վրայ գտնուած գիւղ մը կոխելով հրդեհելու աստիճանին են հասած :

Ի պատասխան ,

Ջորջ հանելը կայսերական հրովարտակի կը կա-
թար, ըսաւ:

Ամենքս ալ զարմանքնուս սարսափեցանք:

Սենեակէն դուրս ելած ատեննիս, ըսի ներսը եղած
հայերուն:

— Հասկցուեցաւ որ կառավարութիւնը ռուսին
վարմունք պիտի ունենայ, պէտք է որ ամէն մարդ
իր գլխուն հարը նայի:

Ողջ-մեռած տուես դարձայ:

Հինգ վայրկեան ետքը իմացուեցաւ Մօնթիք կո-
խեմնին, պարզ էր հրամանատարին պատասխանը:

Եղկելի Հայերը սկսան ապաստանիլ տուներն այն
մահմետականներուն, որոնց վրայ վտտահութիւն ու-
նէին:

Տունը ուր կը բնակէի ես, յայն, պարտէզը ըն-
դարձակ, պարունակութիւնը մեծ էր: Փողոցին դուռը
բացի Այո, կին, տղայ, եօթը ութը հարիւր հիւր ունե-
ցանք: Իրարու ետեւէ փախչելով, գալու սկսան գիւ-
ղերէն: Ամէնուն ալ մարմիններն ու դէմքերնին ա-
րիւնթաթաւ ըլլալուն, յայտնի էր թէ զանակի տա-
կէն ելած էին:

Քաղաքին մէջ ոստիկան մը իսկ չէր տեսնուեր
կոր, բոլորն ալ գիւղերը գացեր էին Թալանի, գեղծումի
և ռեադործութեան համար: Բացի փախստական վի-
րաւորեալներէն, ոչ ոք կը տեսնուէր փողոցներուն
մէջ, այն օրը, մինչև երեկոյ քաղաքը մխրճուած էր
սուգի և ամայութեան մէջ:

Իրիկուան մութը կոխելուն, հին Խարբերդի*) մէջ

*) Բուն Խարբերդ քաղաքը չորս հարիւր տունով
քաղաք մըն է լեռան վրայ: Կուսակալութեան կեդ-
րոնը, այդ լեռան ստորեայ, գալտը առանձին քաղաք

հրդեհի բացերը տեսնուիլ սկսան:

Այցելեցի մահմետականներու տուները ապաստա-
նող շատ մը հայերուն: Թշուառները ինքզինքնին ըս-
պանգանոցի մէջ փակուած մսավաճառի հօտ մը կը
նկատէին կոր:

Շատ զգացուեցայ: Միայն թէ այս զգայնութիւ-
նը իմ մէջս յառաջ բերաւ հնարքի գաղափար մը:

Ուղղակի կառավարչատուն գացի: Կուսակալի
փոխանորդը ինծի տուաւ հեռագիր մը ծածկագրելու
համար: Այս հեռագրին իմաստը՝ «չնորհիւ կայսերա-
կան կառավարութեան, անդորրութիւնը կատարեալ
է, ամէն մարդ իր բանով ու գործով զբաղած է»-ի
ձեռով խմբագրուած էր: Մինչդեռ կուսակալի փոխանոր-
դը պիտի ամչնար այս տեսակ հեռագիր մը տալու, ե-
թէ երբեք կառավարչատան տանիքը ելլալով գիտէր
մոմի պէս այրիլը ամբողջ գիւղերուն, լսէր ողբագին
օգնութեան կոչերը սպաննուած կիներուն և տղոց:

Անընդհատ իրարու կը հեռակէին կոր կուսակալին
այս իմաստ հեռագիրները:

Երբեմն երբեմն պալատէն. «կրօնականներ դրկե-
ցէ՛ք, ժողովուրդին խրատ տան» ի եղանակով հրովար-
տակներ կը հաղորդուէին:

Եօթանասուն-ութասուն հազար հոգի մէջտեղը տա-
րածուած՝ ջուրի պէս արիւն հոսած, ամէն կողմ հրդե-
հի տրուած ատեն մը, այս ձեռով հաղորդագրութիւն-
ներ՝ զօրութեամբ՝ «ձգեցէք ընեն ինչ որ կ'ուզեն» կը
նշանակէր:

Ես համրեցի տողերը, նոյնիսկ բառերը ծածկագրե-

մըն է: Մէջերնին ժամուան մը հեռաւորութիւն կայ,
Աւելի գեղատեսիլ, օդաւէտ, այգիներով և պարտէզ-
ներով չըջապատուած գեղեցիկ տեղ մըն է Խարբերդ:

ուելիք հեռագրին։ Գրեցի ճիշտ անոր չափ հեռագիր մը, Գրած հեռագրիս իմաստը։

«Տէրսիմ, Բալու, Քաղդէքի քիւրտերը միացեր են Բերդակ ջուրին գլուխը, մէջերնին կարենոր ուժ մը տեսնալով։—«Ինչո՞ւ թոյլատու ըլլանք որպէսզի այստեղ Հայաստան մը կազմուի և այսքան ուժ մը ունենալնուս ետքը ինչո՞ւ ապրինք օսմանեան լուծին ներքև, անպատճառ քիւրտ կառավարութիւն մը ըստեղծենք»-ի ձեով սկսեր են խորհրդակցութեան։ Ի՞նչ ընենք։

Այս տեսակ երկիւղ մը պէտք էր, Սուլթան Համիադ վախցնելով լուրջ հրովարտական ձեռք բերելու համար։ Կուսակալի փոխանորդը ստորագրեց այս հեռագիրը որպէս իր հեռագիրը։

Երեկոյեան տուն դարձած տաննս գտայ խել մը աղէտեալներ եկած գիւղերէն և հին քաղաքէն։ Ամենքն ալ տեսած են կղեր, իրինց աչքերովնին, իրենց ընտանիքէն մէկ քանին կոտորուած ըլլալը։

Տխուր էին անոնց հառաչն ու աղաղակները։

Անոնց մէջ էր Տէմիրճեան Սիմօն էֆէնտին, հին Սարբերդէն եկած։ Ան պատմեց թէ սպաննած են Ատանալեան Արթին էֆէնտին, փորձ ըրած են առեւանգելու անգլիական հիւպատոս Մր. Թօմաի *) աղջիկը։

*) Այս դէպքէն քիչ առաջ մեռած էր, անգլիական հիւպատոս Մր. Թոմա, ազգով հայ, կինը անգլիացի։

Այն կողմերէն Հաճի Լուիֆուլլահ անունով անուանի սրիկայ մը փորձեր է փախցնել աղջիկը։ Միրալայ Շիւքրի պէյ առեր է ձեռքէն։ Սան գերզացի Սըրփօ անունով աւագակ մը փախցուցեր է աղջիկ մը ամերիկեան գօլէճի աշակերտուհիներէն, թէև մէկ երկու ամիս ետքը ձերբակալուեր բայց անպատիժ է մնացեր։

Շուտ մը խօսեցայ այս եղկելիներուն, միխթարեւու նպատակով։ Յայտնեցի թէ, վաղը վախճան մը պիտի տրուի այս ոճրագործութեան։ Բնականաբար, չէի կրնար մանրամասնութիւններ տալ։

Առտուն կանուխ, արեւը չծագած, կուսակալին փոխանորդը գիս կանչեց։ Գացի յոյսով և յուզումով։ Այնտեղ էր հրամանատար փաշան ալ։ Եկեր էր ճշմարտագէտ հեռագրին պատասխանը։

Պատասխանին իմաստն էր։

«Շուտ հաճեցէ՛ք պատրաստի զօրքը, գեներլ տակ առէ՛ք պահեստիները, գործածեցէ՛ք քանի բնդանօրներ որ ունիք, ցրուեցէ՛ք քիւրտերը, ջնջեցէ՛ք խառնաշփոթութիւնը»։

Կուսակալի փոխանորդը և հրամանատարն ալ զարմացան։ Ես՝

— Անպատճառ օտար միջամտութիւն սկսած է. գործը այս աստիճանին բերելու չէր, ըսի։

Կուսակալութեան կեդրոնը խկոյն չըջապատուեցաւ զօրքով, երեք թնդանօթներ գետեղուեցան բարձրագիր տեղեր։ Կրակ բացուեցաւ Հին Սարբերդի և Հիւսէյնի գիւղի վրայ խուռներամ յարձակող քիւրտերուն դէմ։ Աւելի չիտակը քիւրտերուն վրայ կըրակ ընելու պատրուակով ռումբի և գնդակի նշաւակ ըլլալ սկսան հոգինին ազատելու համար հոս հոն փախչող հայերը։ ամերիկեան հիւպատոսարանն ալ ծակ ծակ եղաւ։ այնքան որ «կառավարութեան հրամանով հայերը կը կոտորենք կոր» ըսող քիւրտերը, տեսնելով այս արգելքը, լաւագոյն համարեցին ցրուիլ։ Ընդհանուր դատախազ Շէվքէթ, հարցաքննիչ դատաւոր Աղիզ, ազնուականներէն Չուքէլիզադէ Իօհակ, հաճի Էօմէր, Մուհէտին, Ասըմ պէյերը մաքրաօրտ անձեր էին։ Այս մարդիկը համամիտ չէին այս խայտա-

ուակ կացութեան: Համաձայնաբար այս անձերուն հետ մտանք քիւրտերուն մէջ: Մերթ խրատով, մերթ երկիւղ տալով աշխատեցանք ցրուել զանոնք: Բաւական ալ յաջողեցանք: Յանցառօրէն փախչելով, չրջականե-րէն դալ կարողացող հայերէն լուր ձեռք բերինք: Սպանութիւնները տխրեցնող շատ աւելի եղած էին: Արաքիւրի մէջ քիւրտերը պաշարեր են ամբողջ քաղաքը, կօտրեր են քաղաքին դուրսը գտնուած քարիւղի շտեմարանը: Եղած քարիւղը առնելով թափեր են հայկական թաղին բոլորաթիւը և կրակ տուեր են: Մէջը մնացողները այրեր, դուրս նետուողները գնդակահար են եղեր: Կոտորուել են չորս հազարէ աւելի հայեր: Մալաթիոյ մէջ նոյնպէս քարիւղ թափելով այրեր և փնջուցներ են եկեղեցին ապաստանող հազարաւոր մարդիկ: Տիգրանակերտի մէջ հրդեհներ են բոլոր հայ տունները, սջնչացուել են հազարաւոր մարդիկ, թալանի տրուելով հրդեհուել են նոյնպէս շուկաները, մինչև իսկ առն մը ազատ չէ մնացած գիւղերու մէջ: Միայն Խարբերդի կուսակալութեան մէջ, կորուստի քանակը յիսուն հազարի չափ կը կարծուէր կօր: Միեւնոյն ոճիրները տեղի ունեցած էին Սըվազի Էնկիւրիի, Էրզրումի, Նորկալի և վերջապէս բոլոր հայաբնակ գաւառներու մէջ:

Զինուոր և թնդանօթ հասնելը, քիւրտերուն եղած սպանալիքը՝ յառաջ բերաւ սպասուած օգուտը: Կուսակալութեան կեդրոնին վրայ, երկու օր տեւող յարձակումներէ վերջը, յոյսերնին կտրելով, ետ քաշուեցան և ցրուեցան: Երբ քիւրտերը բոլորովին քաշուեցան, հոս հոն ապաստանած հայերը սկսան վերադառնալ իրենց տեղերը: Ձմրան եղանակը ի գոց՝ դնելու էր սկսած իր խտութիւնները, այն առն էր որ մէջտեղ պիտի գար երկրորդ ողբերգութիւնը: Տղաքներ,

որ կորսնցուցած էին իրենց հայրն ու մայրը, հայրեր ու մայրեր, որ լուր չունէին իրենց սրտահատորներէն, եղբայրներ՝ որ կորսնցուցած էին իրենց եղբայրներն ու քոյրերը, կը մոխթարուէին որ անոնք տեղ մը պահուրտած են: Բայց գիւղերնին վերադառնալով անոնց հետքը չտեսնալով, կռահելով վախճանը, որուն ենթարկուած էին անոնք, կը սկսէին ողբի ու կոծի: Իրենց տուներուն մէջ նշանն իսկ չէր մնացեր գոյքի և արմարքի: Ինչ փորձանք չէ ձմրան և անձրեւներու եղանակին մնալ անտուն, անօթի, առանց անկողնի և առանց վերմակի: Այս կացութեան հետեանքով, հազարաւոր դժբախտներ, որոնք արդէն երկիւղէ, վիշտէ, տեսակ տեսակ ձախորդութիւններէ հիւանդացած էին, գետնները փռուեցան բոլորովին անպատուար: Պառկեցան տակը հրկիզեալ տուններու փլչելու վրայ պատերուն, խոնաւ հողերուն վրայ: Չորսական հինգական ժամ հեռաւորութենէն այս թափառական եղկելիները կրկին կուսակալութեան կեդրոնը գալով, ստիպուեցան դռները ափ առնելու և իրենց չգիտցած ձայնով ու լեզուով պատառ մը հաց մուրալու:

Այդ միջոցին էր որ, Կարին իր պաշտօնատեղին մեկնեցաւ կուսակալի փոխանորդը: Կուսակալի փոխանորդութեան համար եկաւ Մալաթիոյ կառավարիչ Ալի փաշան: *)

*) Ալի փաշան ծանօթ է Արաբ Ալի փաշա յորջորջմամբ, նշանաւոր իր գեղձումներով և կողմնակալութիւններով: Այս մարդն է, որ պատճառ եղած է, Մալաթիոյ մէջ տասը հազարի չափ հայերու այրելուն: Կուր է զրկած նոյնիսկ գաւառական ժողովի եւ դատարանի անդամ եղող հայերուն և ականաւոր վա-

Ողջ մնացած ոչ մի հայու երեւին վրայ, արեան հետք չէր տեսնուեր կոր։ Չյուսացուելիք վատութիւններ տեսած էին այն թուրքերէն, որոնց մինչ այն ատեն օգնութեան ձեռք կարկառած էին։ Մահմետականներուն և ոստիկաններուն գրպանները դրամով, տուններին լեցուած էր գոյքով ու կարասիքով։

Կուսակալի փոխանորդ Ալի փաշան՝ անգուցիւմ, անզգամ ըլլալուն հետ ալ ապուշ ու վեհերոտ մարդ մըն էր։ Իրեն հետ տեսնուած մէկ պահուս ըսի։

— Լուր առի որ Անգլիա Իսկէնտերուն զրահաւոր պիտի զրկէ և զօրք հանէ։ Ռուսաստան ալ բանակ մը զրկելու վրայ է եղեր։ յայտնի է որ մեծերը, պատասխանատուութիւնը նետելու համար իրենց վրայէն, փոքրերուն վրայ կը նետեն յոնցանքնին, ասոր համար աչքերնիս բանանք։

— Ի՞նչ ընելու ենք։

— Ընելիք շատ գործ կայ։ Նախ՝ ըստ կարելւոյն հաւաքելու է հայերուն աւարի տրուած ապրանքները և գոյքերը և զանոնք դարձնելու է իրենց տէրերուն։ Կերակրելու և ընակեցնելու է անօթի և մերկ մնացողները։ Եթէ կը ջանկաք, յանձնախումբ մը կազմեցէք, ես ալ գտնուիմ այդ յանձնախումբի մէջ։ Հայերէն ալ լքանի մը հօգի անդամ թող ըլլան։

— Արտօնութիւն առնենք Պոլսէն։

— Ասիկաներքին գործ է, կապ չունի Պոլսոյ հետ։

ճառակաւորներուն «գան զիրենք պիտի պաշտպանեմ», ըսելով, եկեր են։ անիկա պահուած ոստիկաններուն կրակ ընել տալով ոչնչացուցեր է զանոնք, կառավարութեան քակին մէջ։ Ասոնց մէջն են եղած Մենտիլճեան էֆէնտիի և Պօնափարթեան էֆէնտիի պէս մեծարժէք անձեր։ Ասիկա ինքը կ'ըսէր հպարտանալով։

Երբ հոս օտար մարմիններ գան, անտուն, անօթի մէկը տեսնելու չեն։ Ասոր կայսրն ալ գոհ կը մնայ։

Ալի փաշան համոզեցի, յանձնախումբ մը կազմեց, ըսածիս պէս հայերէն ալ չորս անձեր անդամ ընտրուեցան։ Պարապ սենեակներ պատրաստեցինք կառավարչատան մէջ։ Հետերնիս վեցական խօթական ոստիկան առնելով ելանք գիւղերը։ Սկսանք որոնումներու, բազում գոյք գտնուեցաւ։ Ընդհանրապէս թաղեր էին գետինները, ակոռները։ Պահեր էին ծխնելոյգներու խորշերուն, պատերու պարապութիւններուն մէջ։ Եւս միջոցով պատասպարուեցան շատ մը ընտանիքներ եւ տղաքներ, որոնց գոյքերը մէջտեղ չէին ելած, թէ ոչ հազարաւոր մարդիկ պիտի մեռնէին ցուրտէն։ Երբ նախկինէն տասնուհինգ օր ետքը մարմին մը եկաւ բաղկացեալ պաշտակաւն սպայակոյտի հրամանատար Շաքիր փաշայէն և ծերակոյտի անդամներէն, Րիւշտի պէյէն։ Եկած օրերնուն գիշերը, սեղան տրուեցաւ իրենց Ռէփի տնօրէն Մահմուտ Պէյի կողմէն։ Այս խնձոյքին ներկայ էին կուսակալի փոխանորդը, հրամանատարը, ընդհանուր դատախազը և ես։

Յաջորդ գիշերը ես հրաւիրեցի կերակուրի։

Սեղանները պատրաստեցի շատ շքեղ և կատարեալ ըմպելիքներով, կրնամ ըսել թէ գրեթէ ընդօրինակեցի Սուլթան Համիտի խնձոյքները։ Դո՛ւ մնացին մեծապէս։ Շարունակ կը խմէին կոր։ Գլուխներու տաքեցած մէկ միջոցին, մէջտեղ դրուեցաւ քիւրտերուն ապստամբութիւն յարուցած ըլլալու սուտ հարցը։

Կուսակալի փոխանորդը և հրամանատարը ըսին թէ ասանկ բանէ մը լուր չունին։

Ես խնդացի և ըսի։

— Մամսոնէն մինչև հոս կառքով եկաք։ Ուրիշ

տեղերը չեմ գիտեր: Չհրգեհունած քաղաք մը, գիւղ մը տեսած այս կուսակալութեան սահմանին մէջ: Չեր տեսած հայերուն մէջ հանգիպեցած մարդու մը, որ իր ընտանեկան պարագայէն քանի մը հոգի սպաննուած չունենար: Վստահ եմ, որ «ո՛չ», պիտի ըսէք: Ասի այսպէս ըլլալով հանդերձ, կուսակալի փոխանորդ Ալի Էմիրի էֆէնտին, կայսերական պալատ հեռագիրներ քաշելով, երկրին խաղաղութեան մասին խօսելով, կը խաբէր կոր կայսրը: Ասիկա հաւատարմութիւն չէ, դաւաճանութիւն է: Պէտք է ամէն բան շիտակ իմացնել կայսեր, որպէսզի այն ալ ըստ այնմ միջոցներ ընտրէ: Դիշեր մը խարբերդի դաշտը ամբողջ կըրակներու մէջ էր մնացեր: Վերաւերներուն օգնութեան կոչերն երկինք կը բարձրանային կոր: Անանկ ատեն մը երբ լեռներն ու քարերը կը սարսառային, այս մարդը հեռագիր մը գրեր է միեւնոյն իմաստով: Ինձ տուաւ ծածկագրելու համար: Ահա այս ձեռով կաղապարեցի այն հեռագիրը (ու գրպանէս հանեցի ընդօրինակութիւնը): Հրգեհունեցաւ, աւերուեցաւ կուսակալութեան մէն մի կէտը, կոտորուեցաւ և աւարի տրուեցաւ մէն մի անկիւնը: Մնացեր էր միայն կուսակալութեան կեդրոնը: Ամէն անոնք որ կրցեր էին փախչիլ գիւղերէն, ասկից ու անկից ապաստաններ էին հօս: Սթէ այստեղն ալ յարձակումի ենթարկուէր, անկասկած երեսուն-քառասուն հազար հոգի ևս պիտի իշնային զիտապատ: Մինչդեռ, ազատելու համար երեսուն-քառասուն հազար հոգի, կարելի է, ամէն ատեն, նուիրաբերել միայնակ գլուխ մը:

Ահա գլուխս:

Շաքիր փաշա սրտով, մարդասէր անձ մըն է եղեր: Երկարեց ձեռքը:

— Կը շնորհաւորեմ ձեր խղճմտանքին վեհութիւն:

նը, — ըսաւ:

Սակայն Սուլթան Համիտի է՛ն ծանօթ, է՛ն հոգի այրող լրտեսներէն՝ Արաբ Սամի պէյը, առտուն կանուխ հեռագրով տուեր էր իր ժողովարը:

Իսկոյն ևս ալ գրեցի հեռագիր մը:

«Բնա՛ւ կասկած չըլլայ որ, պիտի դայ ժամանակը, երբ հաշիւ տալ պէտք պիտի ըլլայ Եւրոպայի, թերեւ ամբողջ մարդկութեան՝ այս դաւագին ոճիրներու մասին: Իմ բրածս, ան ատեն, պիտի նպաստէ թեթեւացմանը ձեր պատասխանատուութեան»:

Տարիներ ետքը, պալատական ընկերներէս մէկէն իմացայ թէ Արաբ Սամիին ժառանգը և իմ հեռագիրս շատ գէշ կերպով շուարեցուցեր, շատ բարկացուցեր են Սուլթան Համիտը, մինչև անգամ ան մտածեր է մահուան դատապարտել զիս:

Այս աննախընթաց ոճիրները արիւնեցին բոլոր սիրտերը խղճահար և դատողութեան տէր անձերուն: Շատ սրտածմիրկ անսարան մըն էր տեսնել մարդիկ, որոնք կեանքերնուն մէջ ափ չէին բացած ու հիմա դռնէ դուռ չըջելով պատառ մը հաց կը մուրային, խուժբերով աղաք որոնք փողոցէ փողոց թափառելով կ'որոնէին իրենց հայրերը, մայրերը և եղբայրները:

Պատահեցաւ տեսնել շուկայ և վաճառատնաց եկող քիւրտիւրէն հոթանասուննոց մարդուկ մը՝ զարդարուած, օձիքը ժանեկաւոր ժաքէթով մը, նոյնպէս կանաչ վաթթոցով, մօտաւոր գիւղի իմամ մը, որուն սրունքի ստորին մասէն կը նշմարուէր կանացի վարտիկի մը ֆիսթօն:

Լա՛լ թէ խնդալ, կարելի չէր որոշել այս կացութեան հանդէպ:

Այս անվերջ ոճիրներուն, տեսարաններուն վրայ

արդարութեան քող մը տարածելու ոճրապարտութեամբ, դատի տակ առնուեցան կարգ մը քիւրտերը: Ասոնցմէ անպարտ արձակուեցան կաշառք տուողները: չտուողները (որքան որ միտքս մնացած է) վաթսուոն հոգի, երկուական, երեքական տարի ժամանակամիջոցով աքսորուեցան Ափրիկեան Տրիպոլիս:

Խայտառակութեան ալիքները շարժած ատեն, մեծ փութաշանութեամբ փնտռուելու վրայ էին Ահարոն ու Արուսթ անունով երկու հոգիներ. մին մասվաճառ և միւսը նպարավաճառ. իբրեւ թէ ասոնք ֆէտայի են եղեր, անոնց մարմինները վերցնելը կը նրկատուէր սրբազան պարտականութիւն:

Նպարավաճառ Արուսթի մայրը հէգ Հռիփսիմէ բարեկամուհին էր, գրեթէ ամէն օր տուններն իր կ'ըլլար, աղուն վարքն ու բարքը գիտէինք, կապ չունէր անանկ ֆէտայիութեան, քովի թէ ճիւղութեան հետ: Բոլոր յանցանքը կը կայանար իր գեղադէմ, երիտասարդ և վայելուչ ու յաղթանգամ մարդ մը ըլլալուն մէջ:

Մասվաճառ Ահարոնին ալ ֆէտայի անունը կուտային, որովհետեւ ունէր խոշոր և թաւ ընչացք, երկիւղալից երեւոյթ և ազատամիտ էր:

Նս, այս երկուքն ալ առած էի տունս և պահած էի ստորին յարկը:

Հակառակ ասոր, մահմետականներու բերնէն.

— «Այս գիշեր մասվաճառ Ահարոնը այսինչ գիւղն է գացեր. տասնընիւ մահմետականներ է մեռցուցեր... Առտուան դէմ Արուսթ քսան տղայ մորթելով, աշտարակ մըն է շինեց անոնց գլուխներէն».— ի պէս յերեւանքներ կը լսուէին կոր:

Յայտնի էր թէ հայերուն վերագրուած յերիւրանքներուն նպատակն էր ատելութեան կրակը վառել անոնց դէմ:

Շատերը պաշտօնեաներէն, հասարակութենէն, ոստիկաններէն, վերը յիշած եղանակովս, տիրացան հարստութեան. Բայց կը վստահեցնեմ որ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ, այս արիւնոտ հարստութիւնները սիկարի թուղթի մը բոցին պէս փայլելով մարեցան. Նոյնիսկ այն որ օրինաւորապէս վաստակուած էր, ան ալ միասին գնաց:

Ստորեւ, այս մասին, օրինակելի դէպք մը պիտի պատմեմ:

Դէպքէն երկու ամիս վերջը կայսերական հրաման մը հասաւ որով աքսորավայրս Իզմիր կը փոխադրէին:

Ձմեռը սաստիկ էր. գոց էին ճամբաները, նոյնիսկ թղթատարը չէր գործեր կոր. կամայ ակամայ. սպասեցի ամիս մը. Անկապկած էր թէ, Խարբերդէն բաժնուելովս, պիտի սպաննուէին Ահարոնը, Արուսթը եւ դեռ աչքի փուշ եղած քանի մը հայեր, մօտս կանչեցի զիրենք, ըսի իրենց թէ միասին պիտի տանիմ զիրենք: Պատրաստուեցան: Որոշեցինք ճամբայ ելլալ Փետրվար մէկին: Իրօք ձիւն, փոթորիկ կը շարունակէին կոր թէւ, բայց բաց օդով, ասոնց հետ ճամբորդելը վտանգաւոր նկատուեալ, աւելի յարմար դատեցի փոթորկոտ ատեն ճամբայ իյնալը:

Միւս կողմէն լուր առի որ, քրիստոնեայ, մահմետական խել մը անձեր կը պատրաստուին յուղարկ դալու մեզ մեկնելու օրերնիս:

Այս պարագային վտանգաւոր գործ մըն էր հասարակութեան առջևէն. քաղաքէն հանելը այն անձերը դորս միասին տանել կ'ուզէի: Օր մը առաջ քովս հրաւիրեցի Հիւսէյն անունով Տէրսիմցի ոստիկան ենթասպան: Վստահութիւն ունէի այս անձին վրայ:

Խնդրեցի իրմէն, որպէսզի ընդունի վրաս առած աս

մարդիկս և ինծի յանձնէ Տէվէ Պօյնու լերան ստորոտը :

— Դիտուա վրայ, ըսաւ այս քաջատիրտ և արթուն անձը, Գիշերուան մութը կոխելուն եկաւ, դանձնք առաւ և տարաւ :

Յաջորդ օրը կանուխ, մենք ալ կենդանիներ հեծնելով ելանք ճամբայ : Արդարեւ հաղարէն աւելի հայեր և քանի մը հարիւր մահմետականներ ընկերացան մեզի մինչև Մօլլա գիւղ որ երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր : Իրարմէ բաժնուեցանք ջերմ եւ անկեղծ արցունքներ թափելով : Երբ Տէվէ Պօյնու լերան փէշը հասանք, դէմերնիս ելաւ ենթապալ : Հիւսէին էֆէնտին, իմ իրեն յանձնած մարդոցս հետ, ինձ յանձնեց ամէնն ալ ողջ առողջ : Ինքն ալ, այդ գիշեր եկաւ մեր օթեւանելիք Կէզին խաւը : Ձիւնը հետզհետէ աւելնալով վրայ էր : Անկից մինչև Տրգրանակերտ, ճամբաները, վտանգներ անցուցինք ձիւնին և փոթորիկին պատճառով : Երբ Արզընի քաղաքին եզերքի օթեւանը պիտի իջնէինք, չորս հինգ փոթթուցաւոր մարդեր ելան դէմերնիս : Անեակ կրեցին մեր գոյքերը, մաքրեցին և շուտ բերին : Սակայն աս մարդոց կեցուածքն ու ընթացքը և յարմարցուած ճերմակ լաթէ փաթթոցները կասկած ներշնչեցին մեզի : Տարակոյսը զոր զգացի, յայտնեցի ընկերներէս Պետրոս Գասպարեանի : Հինգ տաւը վայրկեանէն Պետրոս Գասպարեան քովս դալով ըսաւ ինծի ասոնց հայ ըլլալը :

Կանչեցի անոնցմէ մին, նստեցուցի :

— Ինչ պատահեցաւ այստեղերը հարցուցի իրեն :

Առաջին անգամ, խեղճ մարդը շատ երկմտեցաւ : Բայց քաջալերուեցաւ երբ Գասպարեան, հայերէն լեզուով, վստահեցուց զինքը :

— Մենք շատ դէշութիւն տեսանք, տասնը չորս

տարի է, այս օթեւանը կ'աշխատիմ ես : Կրտսեր եղբայրս և որդիս ալ միասին կ'աշխատէին, օթեւանին տէրը մահմետական է, շատ կը սիրէր մեզի, մինչև հիմա, հինգ փարա փնաս տուած չունինք իրեն : Մենք էր որ կը տեսնայինք իր ամէն գործերը : Օրին մէկը աշխարհք իրար խառնուեցաւ : Ազգականներէս երեքը, քաղաքէն հոս եկան արիւն քրտինքի մէջ : Անուան Աբրահամ է :

— Ամա՛ն Աբրահամ, պահէ մեզի, մահմետականները պիտի մեռցնեն մեզի, քաղաքը հայ չի մնաց, ըսին :

Ախտո մտնելով պահուըտեցան : Երկու պղտիկ աղջիկներ և կին մը ունէի, զանոնք մտաբերեցի : Տուն գացի վազելով, ոտքերս կոտրէին և չերթայի : Դռներնիս կանակի վրայ բաց էր : Ներս մտայ, մէկ սենեակ մըն է տուններնիս, սենեակի դրան մօտ, արևնուայ և մեռած գտայ կինս և աղջիկներս, այնտեղէն վերադարձայ հոս, խենթի պէս : Ատկէց աւելի ստորնութեան հանգիպեցայ այստեղ, Մեր էֆէնտին կը դաշուհանարէր կոր տղաս : Տղաս կը պաղատէր կոր իրեն : Հակառակ անոր աղաչանքներուն էֆէնտին կը կրկնէր կոր իր հարուածները : Բռնեցի այս վերջինին թեւը, կեցաւ : Կեցաւ, բայց երեք ժամ ետքը մեռաւ եղկելի զաւակս : Հիմա մնացինք երկու եղբայր : Երկուքնուս ալ խելքը գլուխնիս չէ : Միեւնոյն գիշերը տասնըհինգ մահմետականներ եկան հոս : «Մահսե տական եղէ՛ք, թէ չէ ձեզի պիտի սպաննենք», ըսին : Կամայ ակամայ կեղծ մահմետական եղանք, մեր էֆէնտին վեց հայ աշխատաւորներ ալ ունի, անոնք ալ ընդունեցին մահմետականութիւնը : Մեզի թլփատեցին : Հիմա, ամէն օր կրօնաւոր մը գալով, աղօթել կը սորվեցնէ մեզի : «Էչհէտ» քաչել կուտայ :

— Օթեւանին տէրը թշնամութիւն ունէ՞ր տը-
ղուդ գէտ՝

— Ո՛չ... տղաս կը ծառայէր էֆէնտիին անկեղ-
ծօրէն։

— Ո՛վ սպաններ է կինդ և միւս զաւակներդ։

— Չեմ գիտեր։

Խեղճ մարդուն կարողութիւնը չի մնաց խօսք խօ-
սելու։ Ես ալ չուզեցի, աւելորդ հարցումներով նորո-
գել իր վէրքը։ Բաւականացայ քանի մը մխիթարա-
կան խօսքերով։

Երբ Տիգրանակերտ հասանք, ուղղակի հիւր ե-
ղանք ոստիկան հազարագետ Սապիթ ^{*)} պէյի տունը։
տասնընթեք ընկերներս գրի այն պանդոկը, զոր Սա-

^{*)} Սապիթ պէյ, մենէ առաջ, ոստիկան հրամա-
նատար «Թապուր աղասի» է եղեր Խարբերդի մէջ։
դատի տակ էր առնուած կաշառակերութեան և կողմ-
նապահութեան պատճառով։ Իր հարցաքննութիւնը տե-
ւեր է տարիներ. այն ատեն ոչ գոյք, ոչ դրամ է մը-
նացեր ձեռքը, հասեր է աղքատութեան և թշուառու-
թեան ծայրագոյն աստիճանին։ Իսկապէս խղճալի վի-
կի մը մէջ էր, երբ զինքը ճանչցայ, միջնորդեցի հը-
րամանատար Մուսթաֆա Նայիմ փաշայի մօտ, զի-
մուսներ կատարեցի, վերջապէս աղատեցի զինքը եւ
«Թապուր աղասի» նշանակել Տիգրանակերտի. հո՛ն
գացած ատեն պարզապէս մերկ վիճակի մէջ էր. յիշա-
տակութիւնն ըրած միջնորդութեանս հետեւանքով, ե-
րախտապարտ է ինծի, իր ռնտանիքը կը բաղկանար
իր կնոջմէն և աղջիկէն։ Բանի մը էջ վերը ըսի թէ օ-
րինակ առնուելիք դէպք մը պատմեմ, այս դէպքը կը
պատկանի այս ընտանիքին։

պիթ պէյ ցոյց տուաւ ինծի։ Սապիթ պէյին տունը
հիւր իջևանելուս չարժաթիթը ընկերներուս ձեռքը կա-
ռավարակ տն վաւերաթուղթ չգտնուիլն էր։ Ճամբէն
վերադարձուելու հաւանականութիւն կար։ Մտածե-
ր էի, նոյնիսկ յարմարեցուած թուղթ մը առնել Սապիթ
պէյէն։ Իսկապէս ալ, շատ դիւրութիւն ցոյց տուաւ և
օգնեց մեզ։ Յարմարեցուած թուղթեր տուաւ մեզի։
Ճամբարդութեան ատեն շատ օգուտներ տեսանք այս
թուղթերէն։

Տիգրանակերտի մէջ, քրիստոնեաներու թաղերը,
չուկան ծայրէ ի ծայր հրդեհած աւերած էին. գտայ
ճանչցած հայերէս մէկ քանին, տեղեկութիւն քա-
ղեցի։ Տիգրանակերտի մէջ ալ կառավարական պաշ-
տօնեաները, ոստիկանները, զինուորական սպաները
առաջնորդ են հանդիսացեր. կուսակալ էնիս ^{*)} փաշան
բանիւ և գործով գրգռեւ էր մահմետականները, յոյժ
նշանաւոր և յանդուգն վատերէն էր Տիգրանակերտի

^{*)} էնիս փաշան քնիկ Սելանիկցի էր, մուսուլման,
քրիստոնէութեան ուխտեալ թշնամի աագի ուղեղով,
մեծ ուրախութեամբ ընդառաջ էր գացած՝ ոճիրի ըս-
պանութեան, տունը կողոպտելու և գողութեան,
զորս կրօնական առաքինութիւն էր համարած։ Բանի
մը տարի ետքը, թէեւ Հալէպի կուսակալ նշանակ-
ուեցաւ, բայց պաշտօնի չկրցաւ անցնիլ հիւլատոսա-
կան մարմնի կողմէ չընդունուելուն համար։ Հազիւ ու-
րեմն արտօնեցին իրեն Հալէպի մէջ պարզ ընակութիւն
մը։ Իր Տիգրանակերտի մէջ գործած նախնիներուն
քերմամբ էր որ հիւլատոսները չհամաձայնեցան ա-
նոր Հալէպի կուսակալ կարգուելուն։

Աստուած անիծէ զինքը։

ալոյ պէյի չէր քէղ Լիզիմէթ փաշան։ Էնիս փաշայէն ստած համարձակութեան վրայ, խելքի և մտքի ըսքանչացում առթելու աստիճան առաջ էր գացած բոլոր հայերու տունն ու խանութները աւարելու եւ ոչնչացնելու գործին մէջ։

Այս ազէտները յոյժ աւելի եղած էին Տիգրանականերտի պատկան գաւառ և գիւղերուն մէջ։ Կոտորուած էին հազարներով մարդիկ, աւարի տրուած և հրդեհուած էին անխափ բոլոր տունները։ Չէր մնացեր ոչ մէկ հայու համար բնակելիք տեղ, վրան առնելիք վերմակ, պատառ մը հաց։ Այն ատեն Տիգրանական կը գտնուէր վերե յիշուած Խարբերդ եկած քննիչ Յանձախուսթը։ Զօրաբաժնի հրամանատար Միւնիք փաշա անունով անձ մը, չառ աշխատեր է որպէսզի արգելէ այս անդգամութիւնները և վատութիւնները, բայց առանձին մնալով ոչինչ կրցեր է ընել։ Տեսնուեցայ այս անձին հետ։ Սրտանց ուղղամտութիւն ունեցող մարդ մըն էր։ Կուսակալին հետ՝ իրենց պատուարէր ընթացքը կատարեցուցեր է միւս յելուզակները։

Ի վերջոյ, ասոնց դրդուածով, պաշտօնանկ եղեր և աքսորուեր է։

Նշանատախտակ ուրիշներուն օրինակը ըլլալու համար, վերը, կարգին, խոստացայ պատմել օրինականի դէպք մը։ Ըսած էի թէ ոստիկան հազարապետ Սապիթ պէյ՝ Խարբերդէն Տիգրանական եկած էր, ասանց զրպանը հինգ փարա ունենալու, գրեթէ մերկ վիճակի մէջ։ Աչքերնուս հաւատալ չուզեցինք, երբ հիւր եղանք իր տունը։ Տասը, տասներկու սենեակէ բազկացած իր տունը, վերէն վար կահաւորուած էր պարսկական դորգերով և ոսկեթել մետաքսեայ կերպասներով։ Սեղանի սպասները ամբողջ արծաթէ էին։

Իր կնոջ, աղջկան գլուխը, կուրծքերը, բազուկները զարդարուած էին ադամանդներով։ Տեսնուած շքեղութիւնը և հարստութիւնը, անանկ ամսական հազար գահեկանով ոչ թէ եօթը ամիսէն, այլ եօթը ութ տարիէն ալ չէր նրնար գոյանալ։ Այս ստացուածքն ու գոյքերը ամբողջ հայու ապրանք էին։ Հիւրընկալութեան յաջորդ օրը նստած էինք միասին Քիւրդ մը մտաւ սենեակը։ Մատանի մը սենէր ձեռքը։

— Այս մատանին ծախու է, կ'ուզե՞ս մի, բայց չառ գրամ կը պահանջեմ, երկու ոսկի, ըսաւ ան։

Սապիթ պէյ առաւ մատանին նայեցաւ։ Յետոյ ինծի ուղղելով՝

— Եթէ կ'ուզէք դուք գնեցէ՛ք, ըսաւ ինծի։

Զեռքս առի մատանին և քննեցի։ Շատ խոշոր զմրուէտ մըն էր։ Մատանին մօտեցուցի ապակիին, և

— Իրաւամբ խիստ գեղեցիկ մատանի, ըսի, սակայն չառ գէշ տեսակէն արատ մը կայ մէջը։

Սապիթ պէյ մօտեցաւ զննեց ուշադրութեամբ։

— Բան մը չկրցայ տեսնալ։

— Ուշադրութիւն ըրէք։ Երկու շառ գէշ տեսակէն արատ կայ մէջը, մին՝ արեան, միւսը՝ աչքի արտասուածք՝ ընդամէնը երկու չիթեր, կը վախճամ որ քաղցկեղ ունենայ այն մատը, որ պիտի կրէ զայն։ Սապիթ պէյ նեղուեցաւ։ «չեմ ուզեր» ըսաւ և քիւրտին վերադարձուց մատանին, այսուհանգերձ, Նշանացի ըրաւ քիւրտին։ Երբ քիւրտը դուրս ելաւ, պատրուակ մը ստեղծեց և ետեւէն դնաց։ Կասկած չկայ որ զննեց զայն։ Այս դէպքէն ետք, տարի մը չէր անցած, երբ լուր առի թէ՝ պատճառաբանութեամբ իմը Սապիթ պէյ պաշտօնանկ եղած և բանտարկուած է։ արդէն նիհար և հիւանդկախ մարդ մըն էր, մեռեր է բանտին մէջ, կինը ամուսնացեր է, իր տան մէջ սպասարկօզ

երիտասարդ ոստիկանի մը հետ: Ոստիկանը դրամի է վերածեր ստացուածքը և ամբողջ գոյքը. զանոնք ամբողջապէս առնելով փախեր է. կինը մնացեր է հինգ փարայի կարօտ վիճակի մէջ, յետոյ հիւանդանալով մեռեր է քաղաքապետական հիւանդանոցին մէջ, առանց դրամի և անոր մնացած, աղջիկն ալ ինկեր է պոռնկանոց մը:

Ահա՛ թէ ինչ կ'ըլլայ վախճանը հարստութեան մը, որ ոճիրներով և ստորնութիւններով հաւաքուած է:

Ահա թէ ինչպէս առաջ կուգայ քաղցկեղը մատանին կրող մատին վրայ:

Առոնց պէս շատ օրինակցու նշանատախտակներ տեսայ:

~ ~

Տիգրանակերտի մէջ կարաւաննիս ստուարացաւ: Աւելցան եօթանասունը չորս հայեր ալ: Ոչ ոք հինգ սանթիմ ունէր, այդ պատճառով այդ եղկելիները, ճամբայ ելան հետիոտն: Բարեբախտաբար դրամ ունէի ես, ասով էր որ կարողացայ հիւանդներուն ու ծերերուն մէյմէկ ջորի և ամբողջին կերակուր տալ: Տիգրանակերտէն ճանապարհելէս երեք օր ետքը հասանք Սեփերէկ քաղաքը, հոն զմեզ իր տունը ապանջականց Օսման Աղան*) որ տեղւոյն ամենազգեցիկ հարուստներէն էր: Օսման Աղան յոյժ պերճասէր, ա-

*) Վերջերս փաշայութեան տիտղոսը տրուեցաւ Օսման Աղային, յետոյ Պոլիս կանչուելով անդամ կարգուեցաւ քաղաքապետութեան, բայց չարտօնուեցաւ մէյ մըն ալ երկիր վերադառնալ: Պոլիս մեռաւ:

րիւնխում, անգութ մարդ մըն է եղեր: Այս մարդը հպարտութեամբ պատմեց թէ առանց բացառութեան կոտորել տուած է Սեփերէկի հայերը և անոնց գիւակները լեցուցած է չրանող հորերու մէջ:

Աս մարդուն ոճրագործութեան բոյն եղող տան մէջ անցուցինք այդ գիշերը, սարսափի և յուզումի մէջ: Օսման Աղային արիւնոտ աչքերուն մէջ կը կարդացուէին կոր ամէն տեսակի ստորնութիւն և գազանութիւն:

Առաւտուն, չլուցած, ճամբայ ելանք: Միտք ունէինք Ուրֆա հանդիպելու, բայց լուր առինք որ Ուրֆա ոճիրն ու կոտորածը շատ ու շատ աւելի, շատ ու շատ ցաւալի եղած էին քան մինչ ցայն վարը մեր տեսածներն ու լսածները: Մէկ կողմէն կապարէ տաբաթի թոնելով և միւս կողմէն քարէլ թափելով ողջ ողջ այրած էին տասը հազարէն աւելի այր, կին, տղայ որ հողինին ազատելու համար տպաստանած էին եկեղեցին:

Ետ կեցանք: Շիտակ դացինք Պրէճիկ:

Շատերը Պրէճիկի բնակիչներէն ինծի.

— Աշխարհի երեսը քրիստոնեայ: Մնաց, հարցունքին:

Ձկրցայ պատառիտան տալ այս տգէտ, անասունէն ա'լ աւելի անասուն մարդոց: Ջիգերս պրիուեցան, լեզուս բռնուեցաւ:

Պրէճիկի գայմադամը և զինուորական սպաները աչք անկեցին հետս եղող հայերուն, ուզեցին վերադարձնել, կաշառք պահանջեցին. Նթէ քիչ բան մը ուզէին, փորձանքը հեռացնելու համար կարգադրութիւն մը պիտի ընէի: Մարդ գլուխ տասը ոսկի պահանջուեցաւ, որով ինքուրն ըմէկ մարդու համար

հարկ էր 910 ոսկի վճարել: Հնարաւորութիւն չկար: Մտածեցի խիստ վարուել: Մէյմէկ հեռագիր պատ-
րաստեցի պալատան, Բ. Դրան, Հալէպի կուսակալին
համար, գայմադամը եւ պաշտօնեաները վախ-
ցան. Հալէպի կուսակալէն բուռն հրաման մը եկաւ
գայմադամին, ասոր շնորհիւ, օծիքնիս աղատելով,
անցանք Նիքրատ գետը: Շատ երկիւղի մէջ էինք. ո-
րովհետեւ գալու ատեննիս՝ գէմերիս ելած էին շատ
մը հայեր, ձեռնակապերով, որոնք ետ դարձուած
էին Պրիշնիկէն: Յետ այնու ապահովուած հասանք Հա-
լէպ:

Այցելեցի Հալէպի կուսակալ Բէուֆ*) փաշային. ան
ատեն, Հալէպի մէջ ալ սկսած էր զրոյց շրջիլ որ սը-
րիկայ դասակարգի պատկանողներ և նպատակաւոր
կերպով Հալէպ եկած կարգ մը պետեւիկներ կոտորածի
և թալանի պատրաստութիւններու էին ձեռնարկած:
Այս մասին Բէուֆ փաշա տեղեկութիւն և վկայու-
թիւնս ուղեց: Ես ալ պատմեցի իրեն այն ամէն բա-
ներու մասին, որ յիշուած են և բացատրուած այս
գիրքին մէջ: Յիշեալը հրաւիրեց զիս իր քովի տօթ-
ոք: Շոյեց կռնակս, յարդեց և ըսաւ.

— Ի՞նչ լաւ կ'ըլլար, եթէ Աստուած ամէնուն

*) Ֆէօսէ Բէուֆ փաշա անունով հանրածանօթ
եղող Բէուֆ փաշան՝ ձեռնաստունն էր Միահաթ փաշա-
յին, պատուաւոր, յառաջդիմաւոր անձ մըն էր, եօթը
ութը քարի կուսակալ մնաց Հալէպ վերջերը՝ Հալէ-
պի և Ատանայի արտասովոր հրամանատար Ալի Մօհ-
սէն փաշան, Հալէպի թղթատարական տնօրէն Ալի Բի-
ղա պէյ ժուռնալ տուած էին թէ՛ Բէուֆ փաշան Նւրո-
պա պիտի փախչի:

ալ տուած ըլլար այն բաները, որ պատիւ, սիրտ
խելք և զոհողութիւն կ'ըսուին:

Այն օրը երկուան գէմ լուր առի որ Բէուֆ փա-
շա թնդանօթներ զնել տուեր է զօրանոցի շրջակայքը
բարձր կէտերու վրայ, յայտարարելով որ Հայերու
վրայ յարձակում ըլլալու պարագային թնդանօթի պի-
տի բռնէ ռամիկ խուժանի բնակած Պապ Նիրապ, Մէ-
շայքա, Գալաք թաղերը:

Այսպէս Հալէպ գերծ մնաց խոշոր վտանգէ մը որ
շատ մօտեցած էր իրեն:

Տարիներ անցան, բախտը Հալէպ զրկեց զիս կըր-
կին, Սուլթան Համիտ*) ատեն, կեանքիս տասնըեօ-
թը տարին անցած է աքսորի մէջ:

*) Սուլթան Համիտ, կարճահասակ, նիհարակազմ,
հաստ ձայնով, նապաստակի պէս երկչոտ էր. Ամէ-
նուն ծանօթ է որ կը բնակէր Նըլտըզի պալատին մէջ:
Նըլտըզի պալատը, ի հեճուկս ծախսուած խոշոր գու-
մարներուն, անճաշակ չէնք մըն է վերջին աստիճան,
պալատան՝ պաշտօնական կոչուած մօտին մէջ անգամ,
առտուընէ մինչև իրիկուն օդային կազի լամբարներ
կը վառէին: Գեղեցիկ ըսուելիք բան մը չկար: Օրի-
նակի համար Սուլթանին բնակած բաժանումին մէջ իսկ
կը տեսնուէին կոտորած ապակիներով պատուհաններ,
և ծաղկամաններ ռեհանի և երիցուկի խուրձերով:

Ընթերլու եղանակը կատարեալ էր միայն: Առա-
ջին առաւօտուն, երկրորդ ցերեկը, երրորդ երեկոյեան
պահուն, չորրորդ արեւմուտքին, չորս անգամ կը ճա-
չէր օրը: Առտուան և ցերեկուան ճաշերը պաղ ուտե-
լիքներէ կը բաղկանային. հնդկահաւ, հաւ, լորամար-
գի, ձկան հաւկիթ, պանիր, ձկնկիթ, թեթև խաշած

Այն երջանիկ և յաղթական ազատութենէն ետքը մենք ալ, բոլոր քրտորեալներու պէս դռնինք Պոլիս։ Պոլիս հասնելէս չաբաթ մը ետքը, նոր կազմուելու

հաւկիթ, խորոված միս և պտուղի պէս ուտելիքներ։

Երեկոյեան և ցերեկի ուտելիքները բոլորն ալ տաք բաներ էին։ Տաք կերակուրներու թիւը քառասունէն պակաս չէր ըլլար, նախ կը ներկայացուէր ասոնց ցանկը, որոնցմէ ուզածը կը ջուկէր և կ'առնէր. ճաշը կուգար պաշտօնական արարողութեամբ. այսպէս կերակուրները կը դրուէին պնակներու մէջ, պնակները թաղլաններու վրայ, թաղլանները կը փաթթէին տսուիներու մէջ, սոյն փաթաթը մեղրամոմով կը կնքուէր արքունի խոհարարապետին կողմէ։ Երկրորդ հանդերձապետ Իլիաս պէյ (վերջերը հանդերձապետ Հսմէթ պէյ մեռած ըլլալուն, Իլիաս պէյ հանդերձապետ կարգուեցաւ) կը բերէր այս թաղլանները կայսեր բաժանսումը։ Կայսրէն մնացած չորս հինգ թաղլան կերակուրներէն մին տիկիներուն, մին պալատին մարաշատ Օսման փաշային, մէկն ալ քարտուղարներուն, իսկ հինգերորդը կը ղրկուէր պալատական բաժանմունքի ծառաներէն Ապուհիւտտա էֆ. Լութֆի աղա, Գաղթականներու Յանձնախումբի նախագահ Րիզա փաշայի և այլն և կ'ուտուէր անոնց կողմէն։ Ամէն գովեստէ գեր ի վեր էր կերակուրներու քաղցրածամութիւնը։

Սուլթան Համիտ օրական կը ծխէր քսանընէնգ զըլանիկ իսկ կը խմէր վեց-հօթը գաւաթ սուրճ։ Տօրեկի ճաշէն ետք կը քնանար քառամէկ ու կէս ժամ։ Բունէն ետք կ'ելլար պարտէզ, նշանաւորութիւն կ'ընէր, կը

վրայ եղող իթթիհատնիներու կազմակերպութեան վախճանի վտանգը ճանկատեց սիրտս։

Անոնք որ կը պատկանէին այս կուսակցութեան

զբաղէր նոյնպէս ատաղձագործութեամբ և լուսանկարչութեամբ։

Առաւօտները և երեկոյները կը զբաղէր հասած գրութիւններով, գիւանատան գլխաւոր պաշտօնեաններուն մին կը կարդար ամփոփումները եկած գրութիւններէն, իսկ ինք բան մը կ'ըսէր ամէնուն մասին։ Դիւանապետը կը գրէր հրովարտականքը։

Եկած գրութիւնները կը բաժնուէին երեք մասի.

- 1) Պաշտօնական Տեղեկագրեր։
- 2) Մասնաւոր տեղեկագրեր։
- 3) Անհատական խնդրագրեր։

Պաշտօնական տեղեկագրերը կուգային եպարքոսութենէն, սպարապետութենէն, Թնդանօթարանի հրամանատարութենէն, գնդապետութենէն, խնամական զանձէն, կանանոցէն, ծովային նախարարութեան բաժանումներէն։

Մասնաւոր տեղեկագրերը, փոքրագիր գրութիւններ էին որ կուգային կրկին վերոգրեալներուն հետ կապ ունեցող ներքին, արտաքին և ուրիշ բաժանումներէ։

Անհատական խնդրագրեր բաժնուով կը հասկցուէին ունկնդրութիւն աղերսող անձերու կողմէն գրուած աղերսագրերը և քաջուած հեռագիրները։

Իրիկուան պահուն գրադրատուններէն կը հաւաքուէին պաշտօնատուններէն հասած գրութիւնները, կը պատրաստուէր ասոնց ամէնուն մէկ ամփոփումը,

կը բաժնուէին երկու մասի։ Մէկ մասը ազնիւ, իսկ միւս մասը՝ ապրուստէ զուրկ, կը պատկանէին ոտաբոսակի դասակարգի։ Ասոնք անձնական շահու համար աս ալ իր կարգիւ մաքուրի կ'առնուէր ոսկեմատեանի մը մէջ, ամփոփումը, տետրակներով միասին կը զրկուէր կայսեր, և հետեւեալ օրը մէյմէկ հրովարտակ կ'ելլէր։

Սուլթան Համիտ շատ ուշադիր էր իր առողջութեան։ Մարմնամարզ կ'ընէր, ոգելից բմպիլք չէր գործածեր, հակառակ որ կ'ընթերէր օրական չորս անգամ, կատարելապէս չէր կշտանար։ Միայն թէ իգամալ էր։ Կոզլուտ անուն կուտային այն տիկիներուն, զորս կայսր իրեն կին կ'ընտրէր. ճիշդ է թէ կէօզտէներուն թիւը չէր անցներ երեքը, սակայն միւս կողմէն անհաշիւ էր թիւը մասնաւոր հարճերուն։ Սուլթան Համիտ ասոր անոր ամուսնութեան կուտար այն կէօզտէն կամ հարճը ուրկից փափաքն առած և կամ ձանձրացած էր։ Դսան օսկի ամսավարձը կը յատկացնէր այն կէօզտէին, զոր կ'ամուսնացնէր։ Միւսներուն թէեւ ամսական չէր տար, բայց դուրս հանելու պարագային անոնց կը պարգևէր խել մը զարդեղէններ և գոյքեր։

Սուլթան Համիտ սաղայեղական խելքով, մտացի, վարպետորդի և տգէտ էր, կասկածոտ վերջին աստիճանի։ Կան ինչ բանի պէտք էր վերագրել զոյուլթիւնը հաղարաւոր լրտեսներուն որոնք լծուած էին իր ծառայութեան։

Չէր ուզեր որ իր պալատին մէջ գործած մարդիկը, յարաբերուին իրարու հետ։ Ընդհակառակը, իւր փափաքէր որ անոնք թշնամանան միմեանց հետ, ասով նպատակ ունէր տեղեկանալ իւրաքանչիւրի մը տաղբութեան։ Լուսթի աղա, սէտճատէճի պաշը Հա-

կը հնազանդէին ամէն հրամանի, գործիք կ'ըլլային սպանութեան և սպառնալիքի։ Միւս մասը ուսում տեսած, մտացի, գիտուն գասակարգն էր։ Ասոնք ալ, իրենց

Փրզ էֆէնտի, սենեկագետ հաճի Ալի փաշա, թիւֆէնկճի պաշը Թահիր փաշա և զեռ շատեր, ուսում և կըրթութիւն չտեսած տգէտ արարածներ էին, բայց չափազանց ճարտար և հնարագէտ սուս և սխալ ժուռնալներ յերկրելու մէջ։ Մանաւանդ հռչակաւոր եղած են վերջերր յառաջ եկած Ֆէհիմ փաշայի և իր մեղսակիցներուն ի գործ դրած նախճիրները։

Սուլթան Համիտ շատ հարուստ էր։

Կուսակալութիւններու խել մը բերրի և արժէքաւոր հողերն ու ագարակները, շատ չնչին գնով սր առած, միացուցած էր անձնական գանձուն։ Միայն թէ ասոնց բոլոր հասոյթները կ'երթային պալատական մասնաձեւերուն, լրտեսներուն և եւրոպական թերթերուն։ Եթէ կար պարագայ մըն ալ, որ երկիւղի մէջ կը ձգէր Սուլթան Համիտ, ան ալ իր եղբայրը՝ Սուլթան Մուրատն էր։ Օրթաքէօյի Չրաղան Պալատի մէջ բանտարկուած եղբորը ողջ ըլլալը շատ կը նեղէր զինքը։ Անոր բանտէն հանուելով կրկին գահը բազմեցնելու հաւանականութիւնը կը փախցնէր իր քունը։ Ասոր համար էր որ չէր վարաներ, անոր պահպանութեան համար, տոպրակներով օսկի տեղացնել։ Սուլթան Մուրատի գլխաւոր պահապաններն էին Պէշիթթաչի ոստիկանագետ Հասան փաշա և ներքինագետ Ճէվհէր աղա։ Նախկին սուլթաններուն պէս, Սուլթան Համիտ ալ ներքիններ ունէր, ներքիններն ամառականութենէ զուրկ սեւամորթներ էին։ Ասոնց գլխաւորին կը տըր-

ամբողջ կարողութիւնները և արժանիքը սկսան ծառայեցնել անձնական շահերու ապահովութեան և չափութեան: Մեր նկարագրերն չյարմարեցան իրարու:

Ուէր Տար-իւլ-Սաատէ-էլ-Շէրիֆէ աղապը (Նըջան-կութեան դրան փառաւոր աղայի անունը, Գըզլար աղապները, ինչպէս և ներքինիները, ընդհանրապէս տկարամիտ կ'ըլլան ծայր աստիճան: Ներքինիներ կարգով կը նստէին աթոռներու վրայ. Սուլթան Համիտի սենեակին առջեւ: Կայսրը, մէկը կանչելու կամ բան մը ուզելու համար կը գործածէր կարգ ապաստող ներքինին. կանանոցին մէջ ալ կը գործածուէին շատ մը բնածին սեւամորթ ներքինիներ, որոնց հարէմազասի անունը կուտային. ասոնք պաշտօնեաներ էին պալատական հարճերու պահպանութեան, հակառակ հարէմ աղապներու հսկողութեան և խստութեան, հարճերը առիթ չէին փախցնել և օրոյ յառաջացած կապեր կը յօրինէին ալպանացի պարտիզպաններու հետ: Նրբեմն ալ ձեռք կ'անցնէին. հարճերը կ'աքսորուէին Թաիֆէ: Իսկ պարտիզպաններն ալ իրենց երկիրը:

Սուլթան Համիտ կը ստանար ամսական յիսուն հազար ոսկի. անձնական գանձուն կապած էր մօտ Թուրքիոյ մէկ չորրորդը, այսուհանդերձ կաշառք ալ կ'առնէր:

Մեծաքանակ գումարներ կը ստանար մասնաւոր բարար մենաշնորհները արուած ատեն:

Իմ գիտցած ատենս, կաշառքի գլխաւոր միջնորդներն էին՝ պալատական Բադիպ փաշա, ծովային նախարար Հասան փաշա, սպարապետ Ալի Սաիպ փաշա: Այս մասին ոչ թէ աւելորդ, այլ հետաքրքրական կը

ասոր հետեւանքն այն եղաւ որ ծայր աստիճան ցըրաւթիւն և թշնամութիւն ծագեցաւ մեր մէջ:

Ասոր հետեւանքն այն եղաւ որ, — կարծես թէ չէր

նկատեմ արձանագրել սպայակոյտի հրամանատար Իսմայիլ Ֆազլի փաշայէ անձամբ լսած մէկ պատմութիւնս:

Նակէլմաքէրս անունով հարուստ զբամասէր մը մենաշնորհ սեղած էր Մուստաֆայէն մինչև Պրուսա երկաթուղի մը շինելու համար: Այս անձն ալ, բոլոր մենաշնորհ ուղտորներուն պէս դիմած էր պալատական Բադիպ փաշային, որ դեռ նախարար չէր եղած: Կը մտնէ սակարկութեան, Բադիպ պէյ Սուլթան Համիտին կը հաղորդէ քանակը առաջարկուած կաշառքին, յայտնելով Նակէլմաքէրսին դալ հետեւալ առաւօտուն իր տունը, վերջնական պատասխան առնելու համար:

Սուլթան Համիտ չէ հաւանել առաջարկուած քանակին «... ոսկի եթէ չտայ, չըլլար» ըսել է. այն օր իրիկուան դէմ, Բադիպ փաշայ կը հիւանդանայ, բուռն խիթի մը կը բռնուի, տուն կ'երթայ հանգստանալու և դարմանուելու համար:

Գիշեր և ցորեկ Սուլթան Համիտ մարդ զրկելով անոր մօտ, կը հարցնէ անոր որպիսութիւնը. խիթը կը շարունակէ բուռն թափով: Բադիպ փաշա կէսօրին թուղթ մը կը դրէ կայսեր հետեւալ պարունակութեամբ.

«Պ. Նակէլմաքէրս եկաւ. «հրաման եղած... ոսկի էն վար չըլլար» ըսի, չհաւանեցաւ. հուսկ վերջին ըլլալով... ոսկի կ'առաջարկէ: Կը ցաւիմ որ հիւանդ

բաւեր տասնընօթը տարիներու աքօորի կեանքս զոր անցուցի Սուլթան Համիտի ժամանակ Տիգրանակերտի, Խարբերդի, Հալէպի, Տէյր Զօրի մէջ — կրկին պարտաւորուեցայ Հալէպ երթալ:

Հալէպի մէջ էր որ ինձ դիպեցան, երկրորդ անգամ զօրակոչը և զարհուրելի դրուագները հայկական խրժ. զօսութիւններուն:

Հալէպի բարձրագոյն վարժարանի տնօրէն կարգուեցայ առանց Պոլսոյ գիտութեան: Թուրքիոյ ամէն բաներուն պէս, Գարշանք կը զգայի անոր քաղաքակաւնութենէն և կառավարական գործերէն առհասարակ: ասոր համար ալ բնաւ չէի խօսեր անոնց մասին. սա-

ըլլալուս պատճառով, չկրցայ յարգանքներս անձամբ մատուցանել յոռո Նորին Կայսերական Վեհափառութեան. ինչ հրովարտակ որ հրամայուի այնպէս պիտի պատասխանեմ...»

Սուլթան Համիտ այս թուղթի ետեւը՝

«... ոորի պակաս չըլլար պատասխանը տուր»ի իմաստով երկտող մը գրելով կը գրկէ:

Կեղծ է եղեր Բաղրապ պէյի խիթը, ուզեր է թուղթ մը առնել Սուլթան Համիտի ձեռքէն անոր ձեռագրովը:

Յաջորդ օրը կուգայ ան պալատ և կ'ըսէ Սուլթան Համիտին.

«Դուք արժանի չէք վստահութեան. կը փնացնէք վաղը այն մարդը, որ այսօր կը պաշտպանէք. ապագաս ապահովելու ստիպողականութեամբ խաղ մը խաղացի ձեզ. վերջին տատիճան վստահելի տեղ մը պահած եմ Նահելմաքէրսի կաշառքի խնդրոյն առթիւ ձեր ինձ

կայն հակառակ այս ամէնուն, իմացայ քանի մը անկեղծ տեսնուած անձերէս պատերազմի կոչերու հրապարակ ելած ըլլալը:

Օրին մէկը. քովս եկաւ Յովսէփ Պօյաճեան. անունով անձը, որ հինաւուրց և իսկական բարեկամս էր, յուսահատ և ջաւագին շեշտով մը ըսաւ ինծի ան.

— Կալուած մը ունիմ Լիճէի մէջ (Լիճէ Տիգրանակերտի պատկան գիւղաքաղաք մըն է), ասոնք ծախելու համար գիտես որ հոն դրկեցի տղաս Կարապետը, արդ լուր առի թէ ջարդեր են Լիճէի հայերը. անկասկած զաւտկս ալ ենթարկուած է այս աղէտին:

Իր հօրը չափ ես ալ կը սիրէի Կարապետը, միակ

զրկած ձեռագիրը. եթէ որեւէ վասնդի ենթարկուիմ, կամ մեռնիմ ոչ բնական մահուամբ, քանի մը հարիւր հազար օրինակ պիտի տալուի այս և պիտի ցրուի արար աշխարհի:

Եթէ չզպիք ինծի բան մըն ալ չըլլար»:

Սուլթան Համիտ այս անփութութեան համար շատ կը ծեծէ իր ծունկերը, բայց բանը բանէն անցեր էր. արգաքե ալ Բաղրապ պէյ կամ փաշա, մինչև վերջը Պաշա պաշտօնի վրայ և պատմուածին նայելով գիղեց հինգ միլիոն ոսկիի հարստութիւն մը:

Որքան Սուլթան Մուրադը, նոյնքան ալ պահպանութեան և հակողութեան տակ կը գտնուէին գահաժողովարարը, կայսերազունները՝ կ'երթային Երուրդի պալատին մէջ դպրոց յորջորջուած տեղ մը և հոն գրել-կարդալ հ'ուսանէին շիփաշխտակ կարգալ գրել չի գիտցող ուսուցիչներէն ու պարզ ընթերցանութեան և թուարանութեան գասեր կ'առնէին:

նեցուկն ու յոյսն էր հօրը, հարցուցի թէ ուրկից առած է այս լուրը և թէ՛ հեռագիր առած է կամ ոչ:

— Ո՛չ, հեռագիր քաշել չեկաւ միտքս, պատասխանեց թշուառ հայրը:

Հեռագրատուն վազեց արագօրէն: Ափսոս որ մինչև այսօր ալ լուր մը չառնուեցաւ ի մասին Կարապետի ողջ ըլլալուն: Անկից վերջը ընդհակառակը գէշ լուրեր հասնիլ սկսան, օր մը, փողոցին մէջ տեսայ մարդկային հօտ մը, բազկացած ծերերէ, տղաքներէ, հիւանդներէ, որոնք մեծ դժուարութեամբ կը քալէին շրջապատուած բիրերով, սուիններով, մտրակով զինուած ոստիկաններէ: Շատերուն ոտքերը ուռած տանջանքով քայլ կը նետէին. կարգ մը մարդիկ, տնդամները նոյն այդ կարաւանին, մտած էին հիւանդներուն թեւը, զորս կը տանէին կօր պարզապէս քաշկռտելով: Մօտեցայ ոստիկաններէն միոյն և հարցուցի.

— Որո՞նք են առոնք:

— Հայ գաղթականներ:

— Ուսկի՞ց կուգան:

— Սերաստիայէն:

— Ի՞նչ բանի հետեւանք է այս տարագրութիւնը: Դեռ պատերազմ չկայ Սերաստիոյ կողմերը: Բացի այդ բիրով, մարակո՞վ կ'երթան տարագիրները, ի՞նչ կը նշանակէ այս:

Միեւնոյն ատեն հանգիպեցայ բարձրաստիճան զինուորականի մը: Մեր մէջ անցաւ հետեւեալ խօսակցութիւնը.

— Ասոնք գաղթական են, կուգան Սերաստիոյ կողմերէն. խելքս չհասաւ այս տեսակ գաղթականութեան: Յետոյ ի՞նչ կայ Սերաստիոյ մէջ:

— Ասոնք գաղթական են. բան մը չկայ Սերաստիոյ մէջ:

— Այն ատեն ինչէ՞ն առաջ եկած է տարագրութիւնը:

— Հայերը կը հանեն իրենց երկրէն. կառավարութիւնը ուրիշ կողմ կը զրկէ զանոնք:

— Լա՛ւ, պատճառը:

— Խռովարար ընթացքի մէջ կը գտնուին կօր եղեր, պատերազմի ատեն, քնականաբար առիթ չի տրւիր ներքին հոգերուն:

— Ո՞ր տեղերու մէջ է որ խռովարար ընթացքներ են տեսնուիր:

— Ամէն տեղ:

Հասկցայ: Հաւանական է որ, տեղ մը, երկու երեք զինուորներ բանդագուշներ են. արդէն պատրուակ որոնող կառավարութիւնն ալ, պատճառ համարեր է զայս գողութեան և ոճրագործութեան համար նոր դռներ բանալու համար. Արդէն ակներե էր որ, պաշտօնեաները, աստիկանները, քաղաքապահ զօրքերը պիտի ջանային օգտուիլ այդ պատճառներէն և պատրուակներէն, որովհետեւ բերանին էր մնացեր համը առջի գէպերուն:

Յարմար տեղն ըլլալուն, պիտի յիշեմ որ Խարբերդի խառնակութենէն վերջ գիշեր մը նստած էինք Արփիարեան Նշան էֆէնտիին տունը, ըսած էի մտերմական խօսակցութեան մը ընթացքին:

«Այս գէպերն վրայ մի նայիր վերջացածի աչքով. պատմութիւն մը կարդացած եմ անգլիերէն ընթերցանութեան գիրքի մը մէջ. Լորտին մէկը ձեռք անդուցեր է վազրի կորիւն մը. անուցեր է զայն, վազրը ընտանի շան մը պէս կը շրջի տան մէջ, և Լորտին սենեակը մտնելով կը լիզէ եղբւր անոր ձեռքը. վազրին լեզուն խարտոցի երեսին պէս կ'ըլլայ. լիզելով լիզելով կը մաշեցնէ Լորտին ձեռքը. արիւն կ'ըլլայ:

վազրր արեան համը առնելով կը սկսի խաժնել Լորտին ձեռքը. Լորտը կը կռահէ գայիք վտանգը. հրաման կ'ընէ ծառային լաւ նշան տեսնել և սպասնել վազրը. ծառան կը սպաննէ վազրը և կ'ազատէ Լորտին ալ կեանքը: Հայկական Հարցն ալ յոյժ յար և նման է վազրի պատմութեան. թուրքերը առին համը առաքին. վտան էղէք որ քանի մը տարի ետքը պիտի ստեղծեն չնչին պատրուակներ, պիտի կրկնեն այս ոճիւնները. իրաց այս վիճակին մէջ անխելքութիւն է նստիլը թուրքերուն մէջ: Ելլալու երթալու է Եւրոպա կամ Ամերիկա, կամ ժողովուրդու է հոն, ուր հաւանականութիւն կայ, որ օր մը կազմուի Հայաստանը. հոն է որ պէտք է հաւաքուին ամէն տարի, ամէն երկրէ ութնական, տասնական հիմերը գնելու համար սեփական օճախի մը: Թէեւ շատ դժուար ըլլայ ասոր գործադրութիւնը, շատ կարօտի ատենի, միւս կողմէն որքան ալ բազում ատենի պէտք ունենայ, որքան ալ կապուած ըլլայ գոհարեութեան հետ, էն կարճ միջոցը, իմ համոզումովս այս է, ասկից աւելին կրնայ ձեռք բերուիլ զէնքէն աւելի՝ քաղաքական և գիււհադիտական զօրութեամբ:

Անցեալ տարի Ազեքսանդրիոյ մէջ տեսնուեցայ Քիւրքճեան Նազարէթ էֆէնտիի հետ, ան ըսաւ ինծի.

— Դուն մարգարէութիւն մը ըրիք երեսուն տարի առաջ. այսպէս ըսած էիր, ես մտիկ ըրի քու ըսածներդ. այն ատեն ծախեցի ամբողջ կալուածներս, այսու զերծ մնացի ազգակիցներուս ենթարկուած վնասներէն և դժբախտութիւններէն:

Այսպէս ալ, զինուորական էֆէնտիի խօսքերէն մակարեբեցի, որ վազրը արեան հոտ մը առած էր: Երբ տունիս առջեւ եկայ, հանդիպեցայ նոր բազմութեան մը, երկու ուրիշ կիները մտած էին ծեր հիւանդ

կնոջ մը թեւերը և կը ջանային քաշեցնել զայն. կիներէն մէկուն գիրկը տղեկ մը կար, կմախքացած: Չորս ուրիշ ազաք լալով ողբալով կ'ընթանային քովերնուն, ասոնց պղտիկը վեց և մեծը տասը տարեկան պիտի ըլլար:

— Քաղաքապահ զօրքերը առջեւ են, այս իմ տունս է, ներս մտէք այս տունէն առանց նշմարել տալու, ըսի իրենց:

Եղկելիները երկինք վերցուցին աչքերնին, որոշա կի կ'երևար որ կ'ազօթէին և սրտանց շնորհակալութիւն կը յայտնէին կար:

Կամաց մը ներս մտան հտեէս. Իսկոյն ջուր տաքցնել տուի, տաք ջուրը դրի ոտուրներնին, ամէնուն ալ ոտքերը ուռած էին. ապուր խմցուցի, կինս իրենց տուաւ իր ձերմակեղէններն և հագուստներէն. հանգստացան քիչ մը. հարցուցի թէ ուրկից կուգային, ծերուկ կինը պատասխան տուաւ:

— Մենք տիգրանակերտի ենք. անունս Մարիամ է. այս երկու կիները աղջիկներս են, ասոր անունը Աննա, անոր անունը Աղնիւ է. ասոնք ալ Աննային տղաքն են. Տիգրանակերտի մէջ շատ լաւ կեանք կը վարէինք մեր վիճակին համեմատ. օր մը յանկարծ, քաղաքապահ զօրքերը մեր տունը կ'օխեցին, առնելով տարին երկու փետաներս. ժամ մը ետքը կրկին եկան ու տարին մեզ ալ. թող չտուին որ անկողին, վերմակ առնենք հետերնիս: Քիչ մը դրամ ունէինք, ասոնց ասոնց ցուցնելու, զանի, մէյ մըն ալ աղջիկներուս հարսանեկան ոսկիներ կային, զանոնք առնելով պահեցինք և ճամբայ ելանք հետիոտն. Տիգրանակերտէն մինչև հոս եկանք քալելով. ճամբան ոստիկանները առին մեր դրամներն ու ոսկիները. միւսոյն ատեն փճացուցին զաւակներուս պատիւը, պիտի երթանք

եղեր մինչև Տէր-Ջօր, կաղալով կաղալով թերևս կա-
րենանք քայել մէկ երկու օր ալ, անկից ետքը անա-
պատներու մէջ իյնալով կը մեռնինք, Դժբախտներուն
աչքերէն արցունքը կը թափէր կոր:

Երկու օր ետքը մեռաւ մօրը գիրկը եղող երկամ-
սեայ տղան: Միւսները քովերնիս մնացին մինչև վեր-
ջի ատենները: Անկից ետքը, սկսայ ութնական, տաս-
նական ծեր, հիւանդ, տղայ առնելու ամէն տարագիր
խումբէ:

Ջարմանալով կը զարմանայինք երբ մտիկ կ'ընէ-
ինք իրենց գլխէն անցած դարձածը և անոնց վրայ ի
գործ դրուած կեղեքումներու և անդգամութիւններու
չափն ու աստիճանը:

Սկսանք ձրի դարմանել տալ հիւանդները բժշկա-
պետ Տօքթ. Ալթունեան էֆէնտիին, որ կրկին կեանք
պարգեցնց խեղճերուն. յաւիտեանս երախտապարտ եմ
աս շատ հոգածու մաքրասիրտ բժշկին: Տարագիր
խումբերու մէջ յոյժ սակաւ էին այրերը: Մանաւանդ
բնաւ այր չկար խորբերդէն և Սեբաստիայէն և
կողներուն մէջ:

Դահլիճ դասակարգին էն անսիրտը, էն աննկարա-
գիրն եղող Սեբաստիոյ կուսակալ Մուսմէր փաշան
կոտորել տուեր է Սեբաստիոյ մէջ գտնուող բոլոր այր
մարդիկը: Խորբերդի կուսակալն ալ իրենց բնտանիք-
ներէն ջոկել է տուեր Խորբերդի այրերը և Խորբերդի
ու Մալաթիոյ միջև գտնուած Գէօմիւր խան յորջորջ-
ուած անդը առաջնորդելով գնդակահարեր է զանոնք
ու զիականներն ին նետեր Սփրատ գետը:

Պատահեցաւ որ, օր մը անցնիմ Հալէպի Ճուտէյ-
տէ կոչուած շուկայէն, տարագիր խումբը նստած էր
խառն ի խառն ու ցիրուցան եկեղեցւոյ պատին տակ:
Ոչ մէկին երեսը տրամ մը արիւն, ոչ մէկին մարմնոյն

վրայ տրամ մը միտ չէր մնացած: Ամէնն ալ անօ-
թութենէն հասած էին կենդանի մեռելալի վիճակին:

Հաւանաբար երեսուննոց երիտասարդ մը նստած էր
գետինը, մէկ ծուկին վրայ պառկած էր ծեր, իսկ
միւսին վրայ երիտասարդ կին մը: Երիտասարդին
գիրկը մէկ տարու տղեկ մը կար: Կինն ալ, տղան
ալ մեռած էին, իսկ երիտասարդը հոգին աւանդելու
վրայ էր: Երկու կիներէն մին՝ մայրը, իսկ միւսը՝
կողակիցը, տղեկն ալ զաւակն է եղբոր Դեռ ևս հոգիս
կը սարսափ, երբ միտքս կը բերեմ այս ահաւոր պատ-
կերը: Աստուած երբեք չի ներեր անոր որ այս աս-
տիճան զարհուրելի ոճիրներ կը գործէ:

Օր մը, առտուն կանուխ ինձ լուր տուին որ այ-
ցելութեան եկած է թէժիի պաշտօնեաներէն: Չրաքեան
Կարապետ էֆէնտին, բարեկամս:

«Հրամմեցէ՛ք» ըսի: Ներս տուի, Մօտը կար
ձերմակ պիտերով անձանօթ անձ մը: Սովորական
բարեւուքէն ետքը Կարապետ էֆէնտին բաւ:

— Ձեզի տղայանք մը ունինք, այս անձը Օհան-
նէս Սայեսպալեանն է Գոնիայի երեւելիներէն, զին-
քը, կինը, տղան, դուստրը, որդեգիրը, ամենքը մէ-
կանց հաներ են Գոնիայէն: Հազար տառապանքով ե-
կեր են մինչև հոս, հիմա պիտի ղրկեն Տէր Ջօր: զին-
քը, տղան, կինը և որդեգիրը ղրկեն ուր որ կ'ուզեն,
հաճ են: Ճամբան կոտորուեր, սպաննուեր են կարե-
ւորութիւն տուած չունին: Միակ մտածումսին՝ իրենց
աղջկան պատիւը և պարկեշտութիւնն է. իրենց հա-
մար կեանքէ աւելի, ամէն բանէ աւելի սուրբ է պա-
տիւնին, չէն ուզեր որ ան աղարտի: Դուք ուսու-
ցիչ էք գերմանացիներու դպրոցը, գիտենք որ շատ
յարգանք ու վստահութիւն ունին զէպի ձեզ, միջնորդ

հանդիսացէք շնորհաբար, թող ընդունին սա աղջիկը վարձքով, գիշերօթիկ . իրենք ինքզինքնին պիտի յանձնեն վտանգին ու ճակատագրին և պիտի երթան :

Այս խօսքերը և Օհաննէս Սայեապալեան էֆէնտիին վիճակը արցունքի կայլակներ ցայտեցունին աչքերէս : Հայր մը կը հաճէր մեռնիլ իր ամբողջ ընտանեկան պարագայով միայն թէ չէր հաւաներ կոր որ անէծքի տակ փշոռի անոր սրբութիւնը :

Ի ներքուստ և դառնակակիծ լացող հօր խոստացայ ամբողջ լաւագոյնս ընել, դպրոց ընդունիլ տալու համար իր գուտորը :

Արդէն մօտեցած էր դպրոցին դասի ատենը, խնդրեցի իրենց արտօնել զիս և սպասել վերադարձի : Գացի գերմանական վարժարանը . անոնց երկսեռ վարժարաններուն ես էի միայն այցելու թուրքերէնի ուսուցիչը . ճշմարիտ է որ շատ կը սիրէին զիս . հարցը դրի տնօրէնուհիին կսկծալի լեզւով մը և խնդրեցի . ո՛հէ կերպով չի յաջողեցայ :

— Հայ տարագիր չենք ընդունիր, մանաւանդ որ գիշերօթիկի բաժանում չկայ, ըսելով ազատեցաւ :

Մեծ յուզումով անջատուեցայ դպրոցէն : Մինչդեռ կը մտածէի թէ ի՞նչպէս այդ դժբախտ հօրը պիտի հաղորդեմ մերժումի պատասխանը, ահա հնարք մը եկաւ միտքս : Պարզապէս ուրախացայ տնօրէնուհիին մերժումի պատասխան տալուն վրայ : Տուն վերադարձայ : Սայեապալեան էֆէնտին, ներումի կամ կախաղանի որոշման սպասող ոճրագործի մը պէս, կը նայէր կոր բերնէս ելլելիք խօսքերուն :

— Դպրոց չեն ընդունիր կոր ըսի . բայց ես աւելի լաւ բան մը մտածեցի, դուք աղջիկներդ դպրոցը ձգելով, վտանգի մէջ չպիտի նետէք ինքզինքնիդ : Ո՛չ...

գուք ալ չպիտի երթաք, չպիտի դատուիք ձեր զաւկէն : Բոլոր է այս տուներնիս, առած տարագիրներուն քանակը հարիւրը անցաւ, անոնք ալ շատ դժուարութեամբ կը սեղմին կոր, ուրիշ մեծ տուն մը կը վարձեմ . կ'ապրինք միասին : Խեղճ մարդը ուրախացաւ, յաւիտենական կեանքի արժանացածի նման : Ծուռով պահանջքի համաձայն մեծ տուն մը գտայ : Սայեապալեան էֆէնտիի աղջիկը վարակուած էր, այն ատեն բուռն կերպով տարածուած ժանտառնիկէ : Կառք մը դրինք, մեծ դժուարութեամբ և նեղակեցած ատեն կրցանք բերել զինքը : Բոլոր հիւանդներուս օգնութեան փութացող բժիշկ Ալթունեան էֆէնտին չուշացաւ Սայեապալեան Օրիորդ Զուարթին ալ հասնելու : Այդ յարգելի և վեհանձն բժշկին ճարտարութեան շնորհիւ ազատեցաւ Օրիորդը, ազատեցան Սայեապալեան Օհաննէս էֆէնտին և կինը, որոնք վարակուեցան նոյն հիւանդութեամբ : Միայն կարելի չեղաւ փրկել միւսնոյն հիւանդութենէն . բռնուած որդեգիր օրիորդը, որ դարուն կեանքին տասնըչորս տարին չըրացուցած թօշնեցաւ գնաց :

Այս ընտանիքին հետ, մէկ տան մէջ բնակեցանք չորս տարի (մինչև զինադադար), ցայսօր ալ կը յիշենք անոնց պատիւի, վարքի ու բարքի և խղճի բարձր աւաքինութիւնները :

Օրիորդ Զուարթ շատ յաջող կերպով գիտէր ֆրանսերէն, ճարտարօրէն գաշնակ կը նուագէր . ամէն տեսակ գովեստէ վեր էր իր կրթութիւնն ու նրբութիւնը :

Սովորական բան էր ամայի փողոցներուն մէջ հանդիպիլ հինգական տասնական դժբախտներու, որոնք թափուած աւլուքի դէղերուն մէջ՝ հաւերու

պէս բերելով, բան մը կը փնտռէին բերաններն նետելու համար: Շատ կազգուէի, երբ ասոնցմէ մէկ քանին զատելով, տունս կամ տնօրէնը եղած բարձրագոյն վարժարանս տանելով կը տեղաւորէի և կը լսէի իրենցմէ՝ իրենց պատահարներուն մանրամասնութիւնները:

Ոմանք բարձրագոյն ուսում առած, լուսաւոր գաղափար ունեցող, ոմանք ատենին մեծ գրամագրութիւն գործի մարդիկ ըլլալով հանդերձ համակերպած էին այս աստիճանին:

Պատահեր է, որ Տէր Զօրի փախստականներէն, Պէդիրճեան Արմենակ ատանացին ճամբան կը բռնուի թիֆուսի: Հիւանդութիւնը կ'անցնէ աստիճաններուն մէջ անկողին ընտրելով արաբ գիւղերու կենդանիներուն աղբերը. այդ վիճակին մէջ իսկ ոստիկանները ծեծեր են զինքը: Նորէն կը ղրկեն զայն Տէր Զօրի ճամբան, այսուհանդերձ փախստած փախուստ յառաջանալով կուգայ կը հասնի Հալէպ: Կիսամերկ վիճակի մէջ էր երբ ինծի բերին այդ թշուառը: Դէմքին վրայ տեսայ ազնուականութեան և ազնուութեան յայտնի նշաններ. նախ և առաջ ծառայութեամբ դպրոց ատի. կառավարութիւնը սնունդ կուտար պետական պաշտօնեաներուն, նոյնիսկ ծառաներուն: Մէկ հոգիին տրուած սնունդը չորս հինգ հոգիի բաւելու չափ էր: Քանի մը ամիս կար որ Արմենակ էֆէնտին կ'օգտուէր սնունդէն, այսուհանդերձ, պատառատուն վիճակի մէջ էր վրան գլուխը. օր մը ըսի իրեն.

— Արմենակ աղա՛, բան մը չի՞ մնար կոր քեզ սնունդէն, գէշ չըլլար եթէ ձեռք մը հագուստ առնես:

— Շնորհակալ եմ, իրաւ է թէ չափ կ'օգտուիմ սնունդէն, բայց...

— Բայց ի՞նչ...

— Պզտիկ եղբայր մը ունէի. ես գետ ամուրի եմ, փոքր եղբայրս ամուսնացած էր. ես, եղբայրս, եղբորս կինը և երկու փոքրիկ տղաքը միասին տարագրուեցանք Ատանայէն: Եղբորս կինը և երկու պզտիկները հոն մնացին, անոնք աղատեցան շնորհիւ և միջամտութեամբը Մերսինցի Պէտէլեան Արթին էֆէնտին, որ մենէ տարիներ առաջ եկած հաստատուած էր հոն: Ես և եղբայրս ղրկուեցանք Տէր Զօր. ճամբան սպաննեցին եղբայրս, ինծի համար այլևս կեանքը իր նշանակութիւնը կորսնցուց: Հարիւր հազար գօռարութիւններու գլուխ ծռելով Հալէպ գալս եղբորս կընող և աղոցը համար է. ձեր շնորհիւ, անոնց կը ղրկեմ կոր մնացորդը ստացուած անունդիս:

Ձեռքը սեղմեցի այս վեհանձն մարդուն. երկիրը վաճառականութեամբ զբաղած, շատ հոգ ունեցած է եղեր:

Յաջորդ օրը մեր տունը բերաւ եղբոր կինը և տղաքը, տեսանք տեսնուեցանք:

Ասոր վրայ տունս առի Արմենակ աղան և իրեն յանձնեցի տանս բոլոր գործերը:

Սարբերդ գտնուած միջոցիս ունէի Թարագճեան Գրիգոր էֆէնտի անունով բարեկամ մը, մեծ հողատէր և կալուածատէր, որ միւսնոյն ժամանակ անգամ էր Գաւառական Ժողովին. շատ հաւատարիմ և պատուաւոր մարդ մըն էր, չափազանցած չեմ ըլլար եթէ ըսեմ որ բոլոր Սարբերդի մէջ չի կար մարդ մը, որ իրմէն բարիք կամ օգնութիւն տեսած չըլլար: Անկասկած թէ երջանիկ էին ասանկ յարգի ընտանիքի անդամներն ալ:

Պատահեցաւ որ պզտիկ թոռս մեռնի. բարձրա-

գոյն վարժարանի տնօրէնը ըլլալու հանգամանքով, յուզարկաւորութեան էին բերուած բոլոր զպրոցներու ուսանողները, Կայսերական և Գեղարուեստից կրկին վարժարաններու նուազները սգաւորի եղանակներ կ'ածէին կոր: Դաճաղը դրուած էր մեր տան բակին մէջտեղը, ճիշտ այդ բոպէին վրան գլուխը պատըռտած, ոտքը բոպիկ կին մը ներս մտաւ մեր տան դռնէն. տեսնալով բազմութիւնը և մէջտեղի դաճաղը շուտեցաւ, լալ սկսաւ և մօտաւորապէս նշուաղեցաւ. վաղեցի քովը, ջուր սրսկեցինք երեսը, մարձեցինք գօլօնիայով և խելքը գլուխ բերինք, ներկայ կրներէն մէկ երկուքը, թեւ մտնելով սենեակ մը տարին զայն, ես ալ հետեւեցայ իրենց, և հարցուցի.

— Ինչո՞ւ յուզուեցաք աղջիկս,

— . . .

— Ըսէ՛, աղջիկս:

— Էֆէնտիմ, վիշտս մեծ է: Բոլոր յոյսս ձեր վրայ էր, դժբախտութեանէս գէշ ատենի մը հանդիպեցայ:

— Ըսէ ի՞նչ է վիշտդ, իմս Աստուծմէ է, ո՞ր տեղացի ես դուն:

— Սարգեղգի եմ, աղջիկը Թարագճեան Գրիգոր Էֆէնտիմ:

Այս անգամ ինձի եկաւ կարգը լալու: Կը հաւատացնեմ որ բնաւ չպիտի փափաքէի այս վիճակին մէջ տեսնել այն վեհանձն և յարգելի անձին հազար նազով մեծցուցած դուստրը. բռնեցի ձեռքէն, նստեցուցի, ըսի.

— Քու հայրդ իմեղբայրս է, հետեւաբար այս տեղը քու եղբորդ տունն է, նստէ՛ Գոս, պիտի աշխա-

տինք յարգել և պատուել զքեզ:

— Շնորհակալ եմ, բայց . . .

— Ի՞նչ բայց, աղջիկս:

— Կայսրան տարին տղաքս ու գոյքերս. Տէր Զօր զրկելու համար. Բէս-էլ-Այն կ'ուղարկեն կոր. չեմ կրնար բաժնուիլ զաւակներէս. իմացայ ձեր հոս գրտնուիլը, եկայ, մինչդեռ դուք ալ սուգի մէջ էք եղեր:

— Մէկ կողմ ձգէ իմ ցաւս, ո՞ւր են հայրդ ու ամուսինդ:

— Զանոնք սպաննեցին:

Սուք չկրցայ գտնել միսթարելու համար թշուառ կինը. առի հետս, փողոց ելանք, բարեկամներէս մէկէն խնդրեցի որ տասնըինգ քսան վայրկեան յետաձգեն յուզարկաւորութիւնը. իսկոյն կառք մը նստանք և զացինք կայսրան. կայսրանապետը բարեկամս էր, դիւրութեամբ առինք գոյքերը և ազաքը:

Այս դժբախտ տղոցը հետ միանին մինչև Հալէպ եկած էր քալելով, ձեռքէն խելք, առեր էին ունեցած դրամն ու գոհարեղէները. այնքան զգուշ է հոգիէն, որ Ուրֆա մտեր է թիֆուսի բռնուողներուն յատկացեալ մէկ առնը, որպէսզի ինքն ու զաւակները վարակուին, մեռնին, ազատին: Գիշեր մը կը պառկին հոն, բայց առաւօտուն բժիշկը դուրս կը հանէ զիրենք զերծ նկատելով զանոնք համաճարակէն:

Թարագճեան Էֆէնտիի աղջիկէն, ինչպէս նաեւ քանի մը ուրիշ Սարգեղգիներէ տեղեկացայ որ փաթթոցաւոր կրօնաւոր մը առեանգեր և բռնաբարեր է Սողոմոն Էֆէնտիի Ֆրանճեանի երկու աղջիկները: Այս պարագան այնքան յուսահատական տպաւորութիւն է գործեր իրենց մօր վրայ որ խեղճ կինը իր անմեղ մանկիկով նետուեր է Նփրատ և խեղդուեր:

Նոյնպէս քսանի չափ աղջիկներ, պաշապանելու համար իրենց անթոճութիւնը, անպատիւ ապրելէն գերադաս են համարեր պատիւով մեռնիլը և այս իսկ նպատակով նետուեր են Եփրատ ու մեռեր:

Քաղաքական տեղակալներէն Ասըմ պէյի պատմութիւնը:

Առևտրական գործով մը դացած էի Պէհիսնի, վերադարձիս նաւակով եկայ, ինչ Էպուհիհրէյրէ գալս չկրցայ գաւաթ մը ջուր խմել, Եփրատը լեցուն էր մարդու դիակով: Ութնական, տասնական չուաններով կապեր և նետեր են: Մեռելներուն մէջ կան կիներ և տղաքներ, ամենուն ըսի որ ձուկ չուտեն քանի մը տարի. չեմ կրնար նկարագրել ոստիկաններու գործած անզգամութիւնները. դրամ պահանջելով չարաչար կը ծեծէին կոր կիները և թիւն ու համարը չկար ծածի ներքե մեռնողներուն: Անգամ մը կը տեսնեմ կնոջ մը երկու ոսկի կլլելը, ասոր վրայ երբ դրամ չեն գտներ, կը սկսին ճեղքել կիներու փորը և կատարեալ անտարբերութեամբ կը քննեն անոնց ստամոքսն ու աղիքները:

Պիհթինի կողմը ուրիշ խալառակութիւն մըն ալ տեսայ:

Տէր Զօր զրկելու նպատակով, ճամբայ կը հանեն յիսուն վաթսու մարդ:

Ես հանդիպեցայ խումբին: Վեց ոստիկան կար, ասոնք և ժողովուրդէն ալ տասնուհինգ հոգի մէջտեղ կ'առնեն, կը նստեցնեն հայերը և կ'ըսեն անոնց.

— Դուք Տէր Զօր պիտի երթաք, հոն ընականաբար պիտի ենթարկուիք անօթութեան և թշուառութեան, եթէ կ'ուզէք աղատիլ այս փորձանքներէն մահմետականացէ՛ք:

Խեղճերը կը համակերպին. գիւղէն կը բերեն կըրօնաւոր մը, կը մահմետականացնեն ամէն ալ, կը թլփատեն, յետոյ կ'աւելցնեն:

— Դուք հիմա մահմետականացաք, եթէ մեռնիք արքայութիւն պիտի երթաք, մանաւանդ մարտիրոսները անխուսափելիօրէն դրախտ կ'երթան, այս պատճառաւ զձեզ պիտի մարտիրոսացնենք:

Աւ կը սպաննեն ամէն ալ:

Արցունքի տաք կայլակները յորդահոս սկսան իջնել Ասըմ պէյի այտերն ի վար, երբ կը պատմէր այս օճիրները:

Անհաշուելի աստիճանի հասած էին այս սրտամօրմօք եղեռները. գիշեր մը, մինչ հինգհարեւր մէթր հեռաւորութեան վրայ եղող տեղէ մը տունս կը վերադառնայի, Հալէպի է՛ն բանուկ մէկ պողոտային, Պապ-էլ-Ֆարաճի վրայ հանդիպեցայ տասներինը մեռելներու, ասոնք ամէնը մահացուցեր էին անօթութիւնը, ճամբաւ տուայտանքը և ոստիկանի ճոկանը, ամէն առաւօտ, քաղաքին մէջ կարգով քաղաքակաւութեան կառքերը կը ցրուէին և մեռել կը հաւաքէին: Առանց կրօնական արարողութեան է որ կը թաղուէին մեռելները: Բացուած փոսերուն մէջ կը նետէին զանոնք, եղածին պէս, վրայէ վրայ: Գտնուեցան կենդանի ըլլալով հանդերձ, հոգիներնուն զրդուած յուսալքուածներ, որ ինքզինքնին նետեցին այս փոսերուն մէջ և ողջ ողջ թաղուեցան:

Զինուորական հրամանատարութիւնը հաստատած էր բազմաթիւ գործատեղիներ: Այս աշխատանքներու մէջ կը ծառայէին անոք և չքաւոր մնացած կիներ ու աղջիկներ: Օրական տասներկու ժամ աշխատանքի փոխարէն անոնց կը տրուէր մէյմէկ զինուո-

րական հաց, անօթութեան և Տէր Զօր զրկուելու երկիւղէն բոլոր կիներն ու աղջիկները ստիպուած էին արձանագրուիլ աշխատանոցները:

Հակառակ ասոր ալ այս դժբախտները կրկին հանգստութեան երեսը չէին տեսնար: Զինուորական և ռազմական սպաներ, լիանապետներ, նոյնիսկ հասարակ զինուորներ անընդմիջաբար կ'այցելէին գործատեղիները եւ կ'որոնէին գեղեցիկ կիներ, աղջիկներ և կը ջանային ձեռք ձգել զանոնք:

Էյուպ պէյի, Ապարիւլահատ պէյի անունները — երկուքն ալ պաշտօնեաներ տարազիրներու առաքման Յանձնախումբին — զարհուրանք կը սփռէին մէջտեղը: Ո՛ր հայ որ հանդիպէր ասոնց, իր մահը գամած կը համարուէր:

Բժիշկ Ալթունեան էֆէնտիին, — որ ճշմարիտ մտէն մը ազատեց աղէտահար հիւրերէս Սարբերդի Արփիարեան Փիլոս էֆէնտիի շատ ծանր հիւանդութեան ենթարկուած աղջիկը, երկար ժամանակ տափառաւանները մնացած՝ խոտակերութեամբ աղիքներու հիւանդութեամբ տառապող Սերաստացի էլմաս հանըմը եւ զեռ տարբեր երկիրներէ երեսունը չորս դեռատի անմեղներ — որքան որ շնորհակալիք յայտենէք քիչ է:

Ինչպէս իր հօրը՝ բժիշկ Ալթունեան էֆէնտիին պէս, նոյնքան ալ առաքինութեան գոհար մըն է իր աղջիկը Օրփորդ Նորան, այնքան վեհանձն ուրքան գլխաւորաւ Սն կրցաւ մինչ և տքի ժամանակները պահպանել իր հիմնած որդանոցը և վանել անոր վրայ թափող հանապազօրեայ ապերառան միջամտութիւնները: Օրփորդ Ալթունեան տքնեցաւ հոգիով ու սիրտով, ազատեց հազարի չափ թշուառներ:

Պահ մը կառավարութիւնը որոշեց կառավարա-

կան պաշտօնեաներու ձեռք հաւաքել տասանորդական տուրքը, այս ժամանակամիջոցը հանդիպեցաւ դպրոցական արձակուրդին, որով յարմար դատուեցաւ որ կրթական պաշտօնեաները յատկացուին տասանորդականներու հաւաքումին:

Ժիշտ այս առթիւ, ես ալ, տասանորդի պաշտօնեայ կարգուեցայ, Հալէպէն տասնըմէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Էպէպ գաւառին: Հոն գտնուած ատենս, որ մը նստած էի գայմադամին սենեակը, երկու հայ քահանաներ ներս մտան, հագուստին պատառ բղիկ էր, իսկ իրենք փճացեր էին անօթութեանէն ու թշուառութենէն, բան մը որ գէժ յանդիման կ'երևար իրենց երեսէն:

Աղերսական լեզուով ըսին գայմադամին.

— Տարազրեալ ենք, տարի մը կ'ընէ որ կը քնակինք այստեղ. առաջները իբր սնունդ ցորեն կուտային մեզ, հիմա կտրեցին, շատ թշուառ ենք, կը խնդրենք հրաման ըրէք, որպէսզի գէթ փոքր քանակութեամբ կրկին ցորեն տրուի մեզ:

— Լա՛ւ, գլխուս վրայ, հիմա կը պատուիրեմ որ տան, պատասխանեց գայմադամը:

Երկու շուառները ելան գացին շնորհակալութիւն յայտնելով:

Գայմադամը ետենուէն կճրտեց ակռաները:

— Զեզի ցորեն մի՞... կապա՛ր, կապա՛ր, մը ալլտայ:

Անէճք կարգացի օրտանց այս անխիղճ մարդուն, երկու խեղճները եկեր են քենէ մարդասիրութիւն, գրթութիւն հայցելու և դուն կը խորհիւզանոնք սպաննել:

Եբբ տուն վերադարձայ, քովս կանչեցի Պէդիր-

ձեան Արմենակ աղան, այս մարդը չէի բաժներ քովէս, ըսի.

— Հոս երկու հայ քահանաներ կա՞ն մի:

— Այո՛, կան:

— Բնաւ տեսնուած ունի՞ս մի իրենց հետ:

— Տեսնուած եմ:

— Ի՞նչ կ'ուտեն կը խմեն, ինչպէս կ'ապրին կոր:

— Շատ թշուառ վիճակ ունին խեղճերը, չեն կըրօնայ կոր պատառ մը հաց իսկ գտնել:

— Ինչո՞ւ համար, մինչեւ հիմա ինծի լուր չի տուիր:

— Այնքան աղքատներ կան ձեր գլուխը, որ ըսելու անգամ ամչցայ:

— Արմենակ աղա, առաջին անգամ ըլլալով սիրտըս կոտրեցաւ քեզի դէմ, պիտի աշխատիս մօտցնելու այս յանցանքդ: Օ՛ն գնա՛, գտի՛ր զիրենք և իմ կողմէս խնդրէ՛ որ հո՞ս հրամմեն:

Բնականէն համեռտ ծնած Արմենակ աղան չիկանեցաւ, գնաց և բերաւ խեղճերը, նստեցուցի, ջանացի սիրտերնին առնել:

— Կը ցաւիմ որ մինչեւ հիմա չեմ տեսած, չեմ ճանչցած ձեզի, ըսի իրենց. այսօր առաջին անգամ ըլլալով տեսայ զձեզ զայմագամին քով, չըլլայ որ օւրիշ անգամ, որեւէ բանի համար դիմէք այդ անխիղճ մարդուն: Ձեր ետեւէն սպառնաց. ես պատրաստ եմ պէտք եղածի չափ արմտիք տալ ձեզի:

Գոհ մնացին:

Մինչեւ վերջին ատեններն ալ պաշտպանեցի այս մարդիկը: Ասոնցմէ մին Զէյթունի առաջնորդ Բարթոլիմէոս Թագձեան էֆէնտին, միւսն ալ Կեսարիոյ Սթ. Կարապետ վանքի վանահայր Սմբատ էֆէնտին է ե-

ղեր. այս թշուառները սնաններ են ձիթենիներու տակ թափած թոյնի պէս դառն ձիթապտուղի հատիկներով. Այժմ իսկ յարգանքի առարկան եմ եղած Երուսաղէմ գտնուող Բարթոլէմէոս էֆէնտին:

Յուշմար ամսոյ մէջ էր. ցուրտ առաւօտ մը, օդը խածնող ու կծու, ուէ կերպով չէր տաքնար կոր: Ելայ զայմագամին տունը գացի գործով, այս վերջինն ալ ինէ աւելի կը մսի կոր եղեր. փոքրիկ սենեակին մէջ գրած էր թէ՛ կրակարան և թէ՛ վառարան. փոնջ խմեցինք: Անկից ելանք և միասին գացինք կառավարական պաշտօնատունը: Կառավարչատան բակէն ներս մտնելու վրայ էինք, երբ երկուքս ալ շուարեցանք և սառեցանք, գետինը միսուածի պէս մնացինք: Պատին տակ կծկուեր էին քսան երկու մասնչ սւ աղջիկ պզտի սղաններ, որոնց է՛ն փոքրը վեց, իսկ է՛ն մեծը հազիւ տասը տարեկան կար: Դռնչիւնի ձևով աղմուկ մը կը բարձրանար կոր այդ զանգուածէն: Կոռակնին եղած կոոր պատառ հագուստներնին՝ պատանքի մը չափ իսկ չէին պահպաներ կոր իրենց հալումաշ, վտիտ մարմինները. կէս տրամ իսկ միս չէր մնացեր երեսնուն վրայ. անա թէ որոնց է որ պիտի կրնայինք տալ կենդանի մեռելի անուանակոչումը:

Ասոնք տղաքն են եղեր Հալէպի աշխատանոցներուն մէջ գործող հայ կիներուն: Մայրերնին և քոյրերնին աշխատելու գացած ատեն, ասոնք կը մնան եղեր փողոցները. կառավարութիւնը ժողովել տուեր է այս ցուրտ օրին առանց վրագլուխի, ոտքերնին բոսորիկ զրկեր է կառավարչատուն: Էտլէպէն Ճիստի Շի. կուր գիւղաքաղաքը պիտի երթան եղեր գեռ, ճամբան, ուտելու համար խոտ անգամ չգտնելնուն, հող են կերեր:

երբ սենեակ մտանք, ըսի գայմագամին .

— Դուք իթթիհատական էք, թշնամի էք հայե-
րուն . ըսենք որ իրաւացի էք, բայց խնդրեմ ըսէ՛ք ինչ
ոճիւր կարելի է վերագրել սա չորսական, հինգական
տարու աղոյ . մենք ալ տէր ենք զաւակներու,
ի՛նչ պիտի զգանք, եթէ անոնք ալ օր մը վիճակուին
ասանկ դժբախտութեան մը :

Եթէ կը հաւատանք Աստուծոյ, այս վիճակը մի-
թէ կ'արժանանա՞յ Աստուծոյ հաճութեան . նո՛յն Աս-
տուածը ամէնուս ալ փորձանք չի՛ տար :

Եթէ ուրանաս Աստուած, կրնա՞մի մերժել սրը-
տի և խզի պատասխանատուութիւնը . եթէ զայն ալ
հետեանք, պիտի ընդունինք արդեօք մարդուն է՛ն
վայրագ, է՛ն անգութ զազանէն ալ վատ արարած մը
ԸԼԼԼԼ :

Եթէ մէկը մեզի ըսէր թէ՛ երէկ երկիրը, տունը,
արտը թռչուններու պէս ճռռողելով վազվզող, խա-
ղացող, իրենց հօր ծունկերուն վրայ ուտոտող, ի-
րենց մօր կուրծքը ապաստանելով մշիկ մշիկ քնացող
այս անմեղները պիտի վիճակուէին այսօրուան այս
զարհուրելի դժբախտութեան, ապահովաբար այդպի-
սին վրայ, մենք պիտի նայէինք յիմարի և չարակա-
մի աչքով : Ո՛վ կրնայ ապահովցնել զմեզ որ վազը
մեր զաւակները չպիտի ենթարկուին ասկից հազար ան-
գամ աւելի դառն վիճակի մը : Ով կրնայ զմեզ վստա-
հեցնել որ չպիտի երևի Աստուծոյ վրէժխնդիր ողին :

Գայմագամ պէ՛յ . . . մէկ կողմ դնենք անդգամ
քաղաքականութիւնը կառավարութեան, մտածենք
մեր հաշույն . եթէ ցաւինք այսօր, այս բերաննին
կաթ հոսող մանուկներուն վրայ, վաղն ալ մեր զա-
ւակներուն վրայ ցաւողներ կը գտնուին, զիտէք որ

ըստ իսլամական կրօնի ասոնք՝ իրենց տարիքով՝ ան-
պատասխանատու և անմեղ կը նկատուին, եթէ մեռ-
նին իսկ ուղղակի գրախտ կ'երթան, արդ, ի՛նչ հա-
մարձակութեամբ պատժենք այն անմեղները, զորս
Աստուած գերծ կը նկատէ ամէն պատասխանատու-
թենէ :

— Աղէկ կ'ըսէք, բայց ես ի՛նչ կրնամ ընել :

— Կը տեսնուի կոր որ, ասոնք շատ աւելի մօտ
են մահուան, քան կեանքի, մինչև իսկ կարելի է որ
այս գիշերը մէկ քանին, վաղն ալ ուրիշներ մեռնին,
ոչ ոք հաշիւ կը պահանջէ ձենէ, ինձ պարգեկցէք զա-
նոնք :

— Ի՛նչ պիտի ընէք զիրենք :

— Պիտի ջանամ իրենց վերագործել ըստ կա-
րելոյն իրենց առողջութիւնը և կեանքը հոռակ ապա
բազուկներս պիտի բարձրացնեմ առ Աստուած և պի-
տի աղօթեմ . «Աստուած իմ, երբ դաւ տրդարութեան
և հատուցումի օրը, ռճրագործներու մէջ մի՛ ձգեր
զիս» :

— Առ տա՛ր, և ըրէ՛ ինչ որ կ'ուզես :

Առանց ըսպէ կորսնցնելու ցատկեցի, տղաքը ա-
ռի, հոն կիսաւեր յունական եկեղեցի մը կար, սեն-
եակներէն մին գործի կուգար, տղաքը տարի այդ
սենեակը, իսկոյն չուկան զրկեցի Արմենակ աղան եւ
քսան երեսուն փախթ ու քանի մը բեռ ածուխ գնել
տուի : Գեղին փռել տուի փախթներու մէկ մասը,
մէկ մասն ալ անցնել տուի ապակեայ պատուհաննե-
րուն : Ծեղճերը այնքան մսած էին որ եօթը տա-
րեկան ձագուկ մը՝ մխուելով դէպի կրակը, այրեր է
արմուկը . տասնըհինգ օր տեկց զարմանումը այ-
րուցքին . էտիպի մէջ կային երկու երեք տարագիր-

հայուհիներ. կանչել տուի զանոնք, խնդրեցի անոնց-
մէ որ մէկ երկու օր մայրութիւն ընեն տղաքներուն.
գոհունակութեամբ ընդունեցին. ապուր պատրաստել
տուի հատերը խիստ քիչ թելհայով:

Առատ դրամ տալով քաղաքապետութեան բժիշ-
կին, խնդրեցի որ ուշագործ և խղճամիտօրէն քննէ եւ
գարմանէ տղաքը. չիտալէն ըսած ըլլալու համար լաւ
գարմանեց, աղոցմէն մին՝ աղջիկ մը մեռաւ ան գի-
շերը, մնացեալներն, չնորհիւ Աստուծոյ, ապաքինե-
ցան և իրենց առսղջութիւնը գտան քիչ ատենէն.
էտլէպ գիւղաքաղաքի տունս անձեռնտու ըլլալուն,
աղոց մէկ մասը առժամեայ կերպով բաժնեցի քրիս-
տոնեաներու տունը. Սմբատ էֆէնտիէն խնդրեցի որ
արձանագրէ տղաներու անունները, երկիրներն ու
ծագումներն. ձեռքն առաւ թուղթը. գրելու ժամա-
նակ յանկարծ դողալ սկսան ձեռքերը ու արտասուքի
հեղեղ մը դուրս պոսթկաց աչքերէն. այդ թշուառնե-
րէն մին աղջիկն է եղեր իր եղբօր. իրենց գիրկընդ-
խառնուելը առաջ բերաւ վերին աստիճանին տխուր և
յուզիչ տեսարան մը, դուստրս այս աղջիկը՝ իր քոյկ
առաւ և որդեգրեց զինքը:

Որոշուած էր կախաղան բարձրացնել Հայկ էֆէն-
տին, կրտսեր որդին հինաւորաց բարեկամներէս Յով-
սէփ Պօյաճեանի, ասոր տեղի տուած էր վատահամ-
բաւ կին մը. աստիկան քոմիսէրի մը պնդումները՝
պատճառ պիտի ըլլային առիւծի պէս երիտասարդի մը
մահուան: Անկասկած եմ որ այս երիտասարդին մահը
անժամանակօրէն հօրն ու մօրը գերեզման իջնելուն
առիթ պիտի ստեղծէր:

Ազատելու համար ղինքը, ստիպուեցայ խա-
զալ դեր մը, ինչ որ իսկապէս ծիծաղելի է.

այս գործը ձեռքն էր պաշարման վիճակի հրամանա-
տարի նախադահին. բնաւ չէի տեսակցած այս անձին
հետ: Սկսայ գաղտագողի ուսումնասիրել իր վարքն
ու բարքը. իմացայ թէ տասնութեց տարեկան զաւակ
մը ունի. հայրը կ'ապրի եղեր միայն այս տը-
ղուն համար. մտիկ կ'ընէ եղեր անոր մէն մի խօսքը.
կը գործադրէ եղեր անոր անձնիւր փափաքը: Տղան
կը յաճախէր կայսերական վարժարանը, մինչև հիմա
բազում դպրոցներ մտեր ելեր է և չէ կրցեր մնալ ոչ
մէկուն մէջ. Մօտս կանչեցի, վարժարանի կառավարիչ
Բնիկ Այնթապցի Յակոբ Ճէպէճեան(*) էֆէնտին. թե-
լադրեցի իրեն ծանօթութիւն հաստատել յիշեալ պա-
տանին հետ և ջանալ որ աշակերտ արձանագրուի
մեր դպրոցին: Ճէպէճեան էֆէնտին՝ Հալէպի վարժա-
բաններու խառն ֆութպօլի խաղերուն կը տեսնայ
տղան, տակաւ կը մօտենայ և ըսած ձեւովս թելա-
դրութիւններ կ'ընէ:

Օր մը, տղան, ընկերակցութեամբ տեղակալի մը
եկաւ և արձանագրուեցաւ: Խել մը դպրոցներու մէջ
ուսուցչութիւն և տնօրէնութիւն եմ ըրած, բայց աս-
կից անպատկառ, ասկից չփախած տղու չի հանդիպե-
ցայ. օկոսայ ամէն առաւօտ քովս կանչել տղան և մե-
ծապել զինքը. բարի վարքի համար բարենիշեր տուի,
մինչդեռ ոչ թէ բարենիշ, այլ հարկ էր պատժենիլ տալ
իրեն: Ծոյլ էր վերջին աստիճան. ամէն ցորեկի ճաշի
պահուն, իրեն կ'ըսէի. «Ձեր բարի վարքին վարձատ-

(*) Ճէպէճեան Յակոբ էֆէնտին անցեալ տարի
մեռաւ Մանսուրայի մէջ շատ երիտասարդ հասակի
մէջ. յօժ արժէքաւոր, լուրջ հմուտ մէկն էր. իսկա-
պէս ջաւալի կը նկատեմ իր մահը:

բութիւն ըլլալու պայմանով, բացառաբար կուտամ ձեզ երկու ժամ: Գացէ՛ք. պտտեցէ՛ք դուրսը և օդ առէ՛ք»: Տղան մեծ ուրախութեամբ փողոց կը նետուէր: Սակայն բոլոր ուսուցիչները զօրք կը թօթուէին առոր անամօթութեան և անկրթութեան երեսէն. ստեղծուած էր անհանդուրժելի կացութիւն մը. ուսուցիչներ և ուսանողներ ամէն օր քանի մը անգամ կը դիմէին ինծի անսպառ զօգոհութիւններով. բայց ես ստիպուած էի քանի մը բառով համոզել զիրենք և ճամբել, որ քովհետեւ նպատակ մը ունէի հետապնդուած որ զուտութիւն կը պահանջէր: Միեւնոյն նպատակին համար լծած էի ուսուցիչներէս ձէպէճեան Յակոբ, Սեդրակ Կէպէնլեան^(*) և Լեւոն Նամզարեան էֆէնտիները. այս փորձանքին համբերելու հետեւանքը պիտի ըլլար կախաղանէ ազատումը անմեղի մը:

Սկսած էր դահիճներու բերնին մէջ ժուռ գալ գօմիթածի Հայկի անունը: Կը հնարուէին կոր խելքէ մաքէ դուրս եղած յերկրանքներ: Վերջ ի վերջոյ չընօրհակալիքի գիրեր ընդունեցայ պատերազմական ատեանի նախագահէն. ձիչդ ատենն է ըսի, գացի երկա-

(*) Սեդրակ Կէպէնլեան էֆէնտին զինադադարէն ետք Ատանայի մէջ հրատարակեց թերթ մը «Հայ Ձայն» անունով. Շատ պատուաւոր, հմուտ, մաքրասիրտ, հազուագիւտ, բարձր անձնաւորութիւն մըն է. հիմա կը դստուի Կիպրոս. կուրծք տուած է շատ դաւնութիւններու և զօրախտութիւններու. ճիշդ շունչ առնելու ատեն կորսնցուցած է իր կողակիցը և մընացած իր միամօր զակիին հետ. մեր վարժարանին մէջ ատեն մը մարմնամարզի և եաքն ալ ֆրանսերէնի դասեր կ'աւանդէր, է՛ն վերջերն ալ կարգուած էր

թուղթի ընկերութեան բոխչ Դալիպ պէյին, ^(**) որ նոյնքան ալ բարեկամն էր Յովհաննէս Պօյաճեան էֆէնտիին:

— Օ՛ն. նայիմ, Հայկը ազատելու ատենն հասաւ:

— Ի՛նչպէս:

Ընդարձակօրէն բացատրեցի պատերազմական ատեանի նախագահի տղուն պարագան և մանրամասնութիւնները:

— Շատ լա՛ւ, հիմայ ի՞նչ ընել կը մտածես:

— Ահա՛, ես գրեցի աղերսագրի պատճէն մը, տակաւ տանք Յովսէփ էֆէնտիին. թող մաքուրի առնէ, յետոյ թող այրէ իմ պատճէնս: պատերազմական ատեանի նախագահին թո՛ղ տայ աղերսագիրը. անոր իմաստն է:

«Ես հիւլէի չափ յարաբերութիւն և կապ չունիմ գօմիթէի և քաղաքականութեան հետ. այս բանը ինձ վերադրող սպան, այս բանը ըրաւ պոռնիկի մը պատճառով: Անստորագիր նամակ մը առած էի. նոյնիսկ անով ինծի կ'առաջարկուէր հարկեր ոսկի տանիլ ձեզ այն ինչ տեղ, հակառակ պարագային կը սպառնային սպաննել զիս. իսկոյն կռահեցի որ այս նամակը դրողը, նոյն ինքն ոստիկան սպան էր. անմիջապէս դիմեցի Բարձրագոյն Վարժարանի Տնօրէն Մուսթաֆա Նէտիմ պէյի. բացատրեցի իրեն խնդիրը, ան ալ ի պատասխան սրկայութիւն մի ըներ որ, այս տեսակ ուրիշ փորձանքներ չի գան գլխուդ» ըսաւ և կարեւոր

հաշուակալ. գլխու թագ ըլլալու արժանի թանկագին գոհար մըն է ինքը. յաջողութիւն և երջանկութիւն կը հայցեմ իրեն համար:

(**) Դալիպ պէյ սրտագին. անձնուէր, գլխասիրտ անձ մըն էր. երկու տարի առաջ մեռաւ:

բութիւն չի տուաւ. անկից ելլելով, գացի բժիշկ Կալիպ պէյին, անոր ալ հասկցուցի. ան էս վնասեց զիս միւսոյն խօսքերով, եթէ ես գօմիթածի ըլլայի, չէի գիմեր այս անձերուն:

Կալիպ պէյ պատճէնը կարգալէ վերջ աւելցուց.

— Ծիշդ է թէ սուտ վկայ ըլլալը գէշ բան է, սակայն, անմեղ մը կախաղանէն ազատելու համար, կարելի է ընդունիլ սուտ վկայութիւնը:

Հուր տունք Ծովսէփին, եկաւ. հասկցուցինք, տունքը պատճէնը. կորսնցուցած էր արդէն երէց որդին. արցունքի ծով կտրած էին աչքերը, լացաւ. բռնելով ձեռունքներն, համբուրեց զօրով. յաջորդ օրը կուտայ աղբոսագիրը. իսկոյն կոչնագիր ստացանք, ներկայ եղանք վկայութեան. պատերազմական ատեանի նախագահէն գաղտնապէս խնդրեցի որ ազատէ Հայկը: Հուսկ ուրեմն այդ անամօթ աղուն հօրմէն քաղեցինք անպարտութեան որոշումը:

Իմ տկար գրիչս անգոր է նկարագրելու դէպքերն ու նախճիրները Տէր Զօրի, որոնց չէ տեսնուած նմանը պատմութեան գիրքերուն մէջ և տեսնուելիք ալ չունի. «ներուցաւք» ըսելով Եփրատի հանգիպակաց ափն անցնել քառասուն յիսուն հազար զփթախտեր և հոն զանոնք սպասապուր կոտորել, փոսը լեցնել տասը հազարէն աւելի տղաքը, քարիւղ թափել անոնց վրայ և այրել, երեւակայութեան մէջ չի սղմուելիք անլուր ոճրագործութիւններու շարքէն են:

Տէր Զօրի մէջ, ամէն երկրէ հաւաքուած էին, շուրջ հարիւր վաթսուէն հազար անհատներ. Եփրատի եզերքը հաստատուած այս փոքրիկ քաղաքը, ունի առողջարար օդ, բերրի հող և ախորժահամ ջուր. Գանձ մըն է հարստութեան: Տարիներէ ի վեր զուրկ էր մնա-

ցեր ան քաղաքակրթութեան և գիտութեան բարիքներէն. Հայերը սկսած էին բարիքով լեցնել այս քաղաքը: Տարակոյս չկայ որ այնտեղ հաւաքուած հարիւր վաթսուէն հազար հայերը ասոր տասնապատիկն էին երբ վտարուեցան իրենց օճախէն. անսուղութիւնը, թըշուառութիւնը, ճամբու տառապանքները հալեցուցեր, այս քանակին իջեցուցեր էին զանոնք:

Տէր Զօր զրկուելու համար Հալէպ բերած տարադրեալները, Գառլըք ըստած քաղաքին եզերքը տեղ մը կը բանտարկուէին, Գառլըքը յար և նման էր այն տեղերուն ուր մտավաճառները ժամանակաւոր կերպով կը բանտարկեն իրենց օչխարները սպանդանոց առաջնորդելէ առաջ. Գառլըք մանող թշուառը, յոյսը կը տրելու էր կեանքէն:

Բազմաթիւ հայ կիներ և աղջիկներ կային Հալէպի գիւղերուն մէջ. մանուսանդ Ագազ, Գաթմա գիւղերը, որոնք Գիլիսի կը պատկանին, նշանաւոր են հանդիսացած իրենց մէջ գործուած ոճիրներով. կ'իմանայի թէ շատ կիներ կը գտնուէին Մեսքենէ, Էպուհիւրէյրէ, Հէմամ և Սեպհայի կողմերը վրանաբնակ արաքներու քով. ասոնք մաս մը հաւաքուեցան զինադադարէն վերջը: Մեծագոյն մասը մնաց հոն:

Այն հարիւր եօթանասուն երեք կիներն ու աղջիկները՝ զորս ես պահպանած էի, յանձնեցի իրենց մօտաւոր և հեռաւոր ազգականներուն զորս գտայ: Անոնցմէ մէկ հատը միայն մնաց, որովհետեւ չէր յիշեր ո՛չ ծննդնաւայրը, ո՛չ ընտանիքը, ո՛չ իսկ իր անունը: Հիմայ այս աղջնակը կը յաճախէ Հալէպի գիշերօթիկ վարժարանը. Այսու հանդերձ յոյսս չեմ կտրած: Եթէ իր ծնողքը չի գտնուի ալ, զմեզ իբր հայր, մայր, մենք ալ զինքը իբր զաւակ կը նկատենք որով անոք

չի կոչուիր :

Տեսանք զեղծումի և կաշառակերութեան ահաւոր դրուագները : Վերջերը երեւան ելաւ անոր նոր մէկ ձեւն ալ : Արեւը չի ծագած , ոստիկանները կը ցրուէին փողոցները , հետերնին ունենալով տառնրհինգ քսան մեթր երկարութեամբ պարան մը . ո՛ր հայուն որ պատահէին , առանց այլ ընդ այլօցի , կապելով կը տանէին ձոր . խեղճերը՝ «մենք զինուորական ծառայութենէ փախած չենք , մենք տարագրեալներ ենք» չէին կրնար ըսել . զի «տարագրեալ ենք» ըսողը Գառլըդ , իսկ ձայն չի հանողը կը տարուէր ոստիկանութեան պահականոցը : Կ'ազատէր միայն այն որ ոստիկանին ձեռքը մէծիտ մը կուտար : Այն ինչ ազատած մէկէն և փողոցը դարձած՝ կ'իյնար ուրիշ ոստիկաններու ձանկը : Պատահեցաւ ինծի որ ութն անգամ չուանէ ազատեմ մեր Արմենակ աղան :

Ես ալ երբեմն օտիպուեցայ կաշառք տալ . հարկ եղաւ տասը ոսկի կաշառք տալ զինուորական առաքումէ ազատելու համար Պէտէլեան Արթին էֆէնտիի միամօր գաւակը :

Շատ մը հայեր , իբր զինուոր , զրկուեցան հոս հոն : Զէնք չը տուին անոնց : Հազիւ թէ ասոնք զըրկուած , տարագրեցին իրենց ընտանիքներն ալ . ասոնցմէ՝ կաշառքով և կամ շատ զօրաւոր կողմնակալութեամբ ազատեցան անոնք , որոնք դրամ և պաշտպանութիւն ձարեցին :

Մերթ հրամաններ կը հասնէին կուսակալներուն , էնվէր կամ Թալէաթ փաշաներէն , ի մասին կարգ մը մարդոց զինուոր չի զրկուելուն . բայց լաւ գիտեմ որ նոյն հետևոյն կը հաղորդուէին ծածկագրութեամբ հակահրամաններն այս հրահանգներուն , որով անհետե-

ւանք և անօգուտ կը մնային առջինները :

Անկարելի է ուրանալ այն ծառայութիւնները զորս մատուցած են թուրք կառավարութեան Զօհրապ , Վարդգէս և Դէլէկեան Տիրան էֆէնտիները : Այս վատակաւոր , կարող , առաքինի երեք անձնաւորութիւններն աքսորեցին երեքը մէկանց , և այն ինչ Ուրֆան անցած մահացուցին զանոնք անգլթօրէն :

Նոյնքան պարկեշտ , լուրջ , վաստակաւոր անձ մըն էր Օհաննէս էֆէնտին , Ուրֆայի դատարանի անգամներէն . ասի այն անձն է որ , գերիի պէս անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցած է Ալիէ , Մալիքէ , Նէվրէս , Սելմա հանըմներուն և Մահմուտ պէյին . առաջինները քոյրերը , իսկ ետքինը փեսան Ահմետ Բիզա պէյի որ Սուլթան Համիտի ատեն Եւրոպա փախած էր և ազատութենէն ետքն ալ նախագահն եղաւ անդրանիկ երեսփոխանական Ժողովին :

Երբ այս խնդիրները ծագեցան , ապրելու դիւրութիւն չի տեսնալով , Օհաննէս էֆէնտին հրաժարեցաւ և Հալէպ հաստատուեցաւ իր կնոջ և զաւկին հետ :

Գանի մը օր վերջը , վկայութեան հարց պատըրուակելով , շտապով Ուրֆա կանչեցին Օհաննէս էֆէնտին , մինչդեռ , անկասկած վկայութեան հետ առնչութիւն ունեցող ո՛րեւէ գործ չունէր ան . յաջորդ օրը , իմացանք թէ սպաններ են զինքը Հալէպէն երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ : Անօք և անպաշտպան մնացին կինը Մարիամ հանըմը ու որդին Ժօզֆ և արտասուքի մէջ անցուցին իրենց վայրկեանները և մինչև վերջերս ալ քովս էին :

Այն տղաքը զորս պաշտպանեցի էտլէպի մէջ , ամենքն ալ յանձնեցի իրենց մայրերուն և ազգականներուն : Ասոնցմէ մէկուն պատմութիւնը ստահուկե-

ցուցիչ է: Թագուհին վեց տարեկան է եղեր և Սե-
րաստացի. տարագրութեան ճամբուն վրայ, իրենց
ընկերացող ոստիկաններէն մին փորձեր է բռնաբարել
իր քրոջ, հաղիւ տասներեք տարեկան աղջկան մը
կուսութիւնը: Աղջիկը ընդդիմացեր է բռնն կերպով.
ոստիկանը կը կատղի և Գրգըլ Ըրմաք կը նետէ զայն.
աղջկան երկու եղբայրները, մին ութը միւսը տասը
տարեկան, ասկից ազդուելով. կ'անիծեն ոստիկանը և
կը հայհոյեն. անգութը սուրնահար կըսպաննէ զա-
նոնք ալ, ջարդելով անոնց թոքերը: Այս երեակ աղէ-
տները կը փնացնեն իր եղկելի մայրը որ, վեց տարեկան
աղջկան ձեռքէն բռնած լաց ու կոծով կուգայ մինչեւ
Հալէպ. հազար դժուարութեամբ ինքզինքը ընդունել
կուտայ աշխատանոցը. ատեն մը ետքը, երբ կ'անհե-
տանայ Թագուհին, կը խելագարի և կը դրուի ամենա-
վատ յիմարանոցը: Այս մանրամասնութիւնները ինձ
հաղորդեցին այդ աշխատանոցին մէջ տառապող հայ
կիները:

Իմ անխախտ համոզումս այն է որ, այսքան ա-
ղետարչ ոճիրներէ ետք, Աստուած անպատիժ չի պիտի
ձգէ անոնց հեղինակները և գործադրողները:

Եթէ գրի առնէի իմ տեսածներս և իմացած բոլոր
գէպերս, քանի մը հազար էջնոց գիրք մը մէջանդ
կուգար:

Աստուծոյ անէծքը թող վրան ըլլայ անդգամ-
ներուն:

917

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0439017

73.449